

जैनागमोत्पत्तिः ।

कालप्रवाहाऽपेक्षया जैनदर्शनमनादिनिधनमपि वर्तमानावसर-
पिणीकालमवचतुर्विंशतितीर्थकराऽपेक्षया ३श्रीऋषभदेवाद् भगवत
उदपद्यतातः सादिकमित्यपि वक्तुं शक्यते । पूर्वतीर्थकरसिद्धान्ते-
यिनष्टे सति सर्वत्र धर्मशैथिल्ये प्रविष्टेऽपरस्तीर्थकरः समुत्पद्य
स्वकालस्थलोकेभ्यस्तत्कालक्षेत्रस्वभावादिकमपेक्ष्य तदेव प्रमाण-
प्रमेयादि निर्बाधं तत्त्वं तत्तत्काललोकानुकूलया सरण्या परेभ्य
उपदिशति; यत् पूर्वतीर्थकररूप^४दिष्टमिति जैनप्रणाली ।

एव क्रमशस्त्रयोर्विंशतीर्थकरश्रीपार्श्वनाथशासनस्य विच्छेदे
सति वर्यज्ञानतपश्चर्यादिश्रिया वर्धमानः श्रीवर्धमानापरनामा महा-
गनाथतुर्विंशतीर्थकरः श्रीमहावीरप्रभुः प्रभूय केवलाऽऽलोकेन
यत् प्रमातृ-प्रमाण-प्रमेयादितत्त्वं प्रकटाचकार तदेव श्रीइन्द्र-
भूतिगौतमगणधरादि^५भिस्तच्छिष्यैर्भूरिसूरिभिश्च मूत्रप्रत्यादिरूपेण

मुन्यप्रत्येपु परस्परदर्शनोत्पन्नदर्शनात्, यथा—ब्रह्मसूत्रे द्वितीयाध्याये,
ऋषभसूत्रेऽपि च जैनदर्शनोद्देशेनैकशो दृश्यते । जैनग्रन्थेषु च साङ्ख्य-
नैयायिकचार्वाक-चैदान्तादिदर्शनोद्देशेनो वरीवर्ति ।

३ श्रीमद्भागवतेऽपि (५ स्कन्धे) ऋषभेन्द्रस्य चरित्रं कीर्तितमस्ति ।

४ मय्यह्नाद्द्वितीयऽव्ययने ।

५ अथ साम्प्रतं अरदा मुत्तं गयंति गणधरा निउणं ।

मावणस्य दिव्यदृष्टाणु तयां मुत्तं पवत्तेडं ॥

‘ जिनेयाऽस्य कर्मास्य माया १११६ ’ ।

संगृहीतं, तस्य संप्रहस्य ज्ञानागमश्रुतसूत्रत्रयसिद्धान्तादीनि नामधेयानि सन्ति । स च संप्रहो मूलभेदाद् षट्द्वादशधा, मूलेतरभेदैश्चानेकधा वर्तते ।

आगमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम् ।

आगमसाहित्यस्य मुमुक्षुभोक्षप्रापकत्वात् प्राचीनत्वात्, समप्रप्रतिबोधकत्वाच्च तत्र दर्शनशास्त्रस्थातीवसंक्षेपतया खण्डशश्व निर्देशः कृतः । तथापि सूत्रकृताङ्गमूत्रे समयालये प्रथमाध्ययने बौद्ध-चार्वाक-सांख्य-अद्वैतवादि-नियतिवादि-त्रिन्याऽक्रियावादि-ज्ञानाऽ-ज्ञानवादिप्रभृतीना नैकानि दर्शनानि प्रमाणानि च निर्दिश्य निराकृतानि । दृष्टिवादाख्यं द्वादशाङ्गमूत्रं तु गीर्वाणभाषायामनेकदर्शन-सिद्धान्तानामतिविस्तृतित. प्रतिपादकमासीदिति नन्दिमूत्रादिभ्यो विज्ञायते, तत्र प्रमाणनयस्याद्वादमप्तभङ्गानिक्षेपादीना चारुरीत्या चर्चाऽऽसीत्, परन्त्वस्मद्दुर्दैवोदयात् स दृष्टिवादो बहुकालतो विच्छिन्न इति श्रूयते । चतुर्दशमु पूर्वेषु मध्ये, उवादाऽस्तिनास्ति-प्रवादादिषु बहुषु पूर्वेषु बहुविधदर्शनप्रमाणनयादीनामुल्लेखो बरीवर्ति स्म । एवमाचाराङ्ग-प्रज्ञापनादिमूत्रेष्वपि कुत्रचित् प्रमातृचर्चा, कुत्र-चन नयचर्चा कापि प्रमाणप्रतिपादनं, कुत्रचित् प्रमेयपरूयणं सुधा

आगमनर्कपद्धत्या प्रमाणविचारः ।

तर्कमार्गं मुख्यतयानुमरद्भिर्ज्ञेयतार्किकैः प्रत्यक्षपरोक्ष-
 प्रमाणद्वयवाद. 10स्थापित. ; स च त्रिचार्यमाणायामागमपद्धत्या न
 विरुद्ध आगमपद्धतित इति निश्चितं प्रतिभाति 11अत एवाऽऽगमेतर-
 ग्रन्थकारेषु प्रथमं श्रीऽमास्व'तिवाचकवर्यैः 'तत्त्वार्थाधिगमे सूत्रे'
 12आगमरीत्या पञ्चविध ज्ञानं प्रदर्श्य "आद्ये परोक्षम्" (तत्त्वार्थ०
 अ० १ सूत्र० ११) "प्रत्यक्षमन्यत्" (त० १-१०) इति सूत्रा-
 भ्यां तत् प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणयोर्मध्येऽन्तर्भावितम् । "तत्प्रमाणे"
 (त० १-१०) इति सूत्रेण च प्रमाणस्य द्वैविध्यमेव स्थापितम् ।
 "सर्वाप्येतानि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीन्द्रियार्थसान्निर्कर्षनिमि-
 त्तत्वात् । किंचान्यत्, अप्रमाणान्येव वा । कुतः ? मिथ्यादर्शन-
 परिग्रहाद् विपरितोपदेशाच्च" (तत्त्वार्थ० १-१२ भाष्यम्) इति
 स्वोपह्भाष्ये च प्रत्यक्षानुमानोपमानाऽऽगमाख्यः प्रमाणचतुष्टय-
 वादोऽपि निरस्तः । यस्तु आगमेऽनन्तरोक्तप्रमाणचतुष्टयवादोऽपि
 दृश्यते, स नैयायिकादिसिद्धान्तापेक्षया वर्तते, नयवादान्तरेण च
 तत्र प्रतिपादितो भवेदिति समाहितं तैः ।

10 श्री सिद्धसेनदिवाकरहरिभद्रविज्ञानन्दमाखिक्यनन्ददिभिः ।

11 आगमपद्धतिपञ्चपातिभिः श्रीदेववाचकजिनभद्रचमाध्रमणादि-
 भिरपि प्रमाणद्वयं स्वीकृतम् । 12 तत्त्वार्थ० १-६ ।

आगमतर्कपद्धत्या प्रमाणविचारः ।

तर्कमार्गं मुख्यतयानुमराङ्गिजैतार्किकैः प्रत्यक्षपरोक्ष-
 प्रमाणद्वयवाद 10स्थापितः; स च विचार्यमाणायामागमपद्धत्यां न
 विरुद्ध आगमपद्धतित इति निश्चितं प्रतिभाति 11अत एवाऽऽगमेतर-
 ग्रन्थकारेषु प्रथमं श्रीउमास्वतिवाचकवर्थैः 'तत्त्वार्थाधिगमे सूत्रे'
 12आगमरीत्या पञ्चविध ज्ञानं प्रदर्श्य "आद्ये परोक्षम्" (तत्त्वार्थ०
 अ० १ सूत्रं० ११) "ग्रन्थक्षमन्यत्" (त० १-१०) इति सूत्रा-
 भ्या तत् प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणयोर्मध्येऽन्तर्भावितम् । 'तत्प्रमाणे'
 (त० १-१०) इति सूत्रेण च प्रमाणस्य द्वैविध्यमेव स्थापितम् ।
 "सर्वाण्येतानि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमि-
 त्तत्वात् । किंचान्यत्, अप्रमाणान्येव वा । कुतः? मिथ्यादर्शन-
 परिग्रहाद् विपरीतोपदेशाच्च" (तत्त्वार्थ० १-१२ भाष्यम्) इति
 स्वोपज्ञभाष्ये च प्रत्यक्षानुमानोपमानाऽऽगमाख्यः प्रमाणचतुष्टय-
 वादोऽपि निरस्तः । यस्तु आगमेऽनन्तरोक्तप्रमाणचतुष्टयवादोऽपि
 दृश्यतेः स नैयायिकादिसिद्धान्तापेक्षया वर्तते, न्ययवादान्तरेण च
 तत्र प्रतिपादितो भवेदिति समाहितं तै ।

10 श्री सिद्धसेनदिवाकरहरिभद्रविद्यानन्दमाणिक्यनन्ददिभिः ।

11 आगमपद्धतिपक्षपातिभिः श्रीदेववाचकजिनभद्रसमाधनशादि-
 भिरपि प्रमाणद्वयं स्वीकृतम् । 12 तत्त्वार्थ० १-६ ।

प्रतिपन्नम् । नैयायिकबौद्धादीना तर्कस्य विकसिते सति, 'इन्द्रिय-
मनोनिमित्तं घटपटसुखादिज्ञानमपि २२प्रत्यक्षम्' इतिकल्पना सर्वत्र
प्रसृतवती, सा च स्थूलव्यवहारदृष्ट्या जैनानामपि नानुचितेति हेतो-
र्नन्दिसूत्रादिषु इन्द्रियव्यवधानात् तादृश मतिज्ञानं परोक्षमपि लौकिक-
प्रत्यक्षतया समर्थितम् । विशेषावश्यकभाष्येऽपि "इन्द्रियमणोभवं
जं तं संववहारपञ्चकं" (गाथा ६५) इति गाथया घटपटसुखादि-
ज्ञानस्य व्यवहारेण प्रत्यक्षत्वमङ्गीकृतम् । वस्तुतस्तु आत्मातिरिक्त-
द्वारा जायमानत्वात् तदप्रत्यक्षमेवास्तीति २३नन्द्यादिषु समाहितम् ।

पदेशादि च बाह्यनिमित्तं प्रतीत्य तदावरणकर्मज्ञयोपशमापेक्षस्याऽऽत्मन उत्प-
द्यमानं मतिश्रुतं परोक्षमित्याख्यायते, त० स्वार्थसिद्धिटीका । अ० १-११ ।

२२ "एव प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । तत्र लौकिकप्रत्यक्षे
षोटा सन्निकर्षो वर्णितः, अलौकिकसन्निकर्षस्त्विदानीमुच्यते—

अलौकिकन्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा" ॥ ६३ ॥

- इति सिद्धान्तमुक्तावलीप्रत्यक्षखण्डे, पृ० ३३ । न्यायविन्दुप्रथमपरि-
च्छेदे । योगसूत्रवृत्तिसमाधिपादे । सांख्यकारिकागोडपादभाष्ये पृ० ४ ।
नन्दीसूत्रं ३, पृ० ०३ । एवमाप्तपरीक्षा-प्रमेयकमलमार्तखण्ड-प्रसारलक्षणा-
द्विष्वपि च ऐन्द्रियकज्ञानं सांख्यवहारिकत्वेन प्रतिपादितम् ।

२३ नन्दिसूत्रं २४, पृ० ५१ । तत्त्वार्थसूत्रन्यायावताराद्विष्वप्यप्रत्य-
क्षमेवोक्तम् ।

प्रमाणनयतत्त्वालोकाऽऽलोचना ।
 प्रौढसैद्धान्तिकं तार्किकं यथाकरणं कविचक्रवर्तिनैः कृमापाकोविदैः
 श्रीवादिदेवमूरिपादैरागम²⁴ सिद्धसेनहरिभद्राचार्यादिग्रन्थान्म्यस्य;
 दुर्वादिवादांश्च निरस्य; तीर्थपतिमुपास्य प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्यो-
 ऽयं ग्रन्थो जग्रन्थे । अत्र ग्रन्थे पूर्वभूरिमूरिरीतिमनुमृत्य प्रत्यक्ष-
 परोक्षलक्षणं प्रमाणस्य द्वैविध्यं प्ररूपितम् । प्रत्यक्षस्य तावत्-
 सांख्यवहारिकपारमार्थिकौ भेदौ प्रदर्श्य सांख्यवहारिकप्रत्यक्षस्येन्द्रि-
 यानिन्द्रियनिबन्धनाद् द्वौ प्रकारौ प्रदर्शितौ । इन्द्रियानिन्द्रिययोश्चै-
 कशोऽवग्रहादिभेदेन चतुः प्रकारत्वमुल्लिखितम्²⁵ । पारमार्थिकप्रत्य-
 क्षस्य चागमतरुपद्धतिममताऽवविमनःपर्याय-केवलज्ञानभेदतः त्रैविध्यं
 समर्थितम् । परोक्षस्य स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदैः पञ्चवि-
 धत्वमुक्तम् । प्रत्यक्षानुमानयोः स्वार्थपरार्थता च सिद्धमेनदिवाकरा-
 दिवत् साधिता ।

श्रीवादिदेवसूरिसमयपर्यन्तं प्रमाणनयादिविषये दार्शनिको-
 यावान् विहासोऽभवत् तावन्तं समस्तमत्र ग्रन्थे ते सूत्रितवन्तः ।

24 श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुक्ता. प्रसिद्धास्ते सूरयो मयि भवन्तु कृत-
 प्रसादाः । येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान् शास्त्रं चिकीर्षति तनु-
 प्रतिभोऽपि मादृक् ॥ प० १ स्याद्वादरत्नाकरस्य प्रथमे भागे श्लो० ८ ।

25 प्रमाणपरीक्षाप्रमाणलक्षणन्यायदीपिकादिदिगम्बरग्रन्थेष्वपि प्रत्यक्ष-
 ते सर्वे प्रकारा दृश्यन्ते । अवग्रहाद्योऽत्र व्यादयश्च भेदा आगमेष्वपि सन्ति ।
 मयि सूरिभिस्तु विस्तरान् प्रमाणमीमांसायां प्रमाणभेदाश्चिन्ता ।

पुत्रसाध्यदृष्टान्तहेतूपलब्ध्यनुपलब्धिसप्तभङ्गीहेत्वाभासनयनयाभास—
चाद्रवादिस्वरूपभेदादिक सविस्तरमस्मिन् ग्रन्थेऽतीव स्पष्टतया
प्रतिपादितम्, येनाल्पमतिरपि सम्यक्तया पठितुं प्रत्यलो भवेत् ।

परीक्षामुखेन नह तुलनाविचारः ।

। अस्य प्रमाणनयतत्त्वालोकेषु नरणिर्माणिक्यनन्दिविरचित-
परीक्षामुखसदृशी प्रतिभासते । परन्तु यादृशं स्पष्टत्वं विशेषत्वं
ललितपद्मोपन्यासत्वं च प्रमाणनयतत्त्वालोके विलोक्यते; तादृशं
परीक्षामुखग्रन्थे न प्रेक्ष्यते । तथाहि-सन्निकर्षादिखण्डन-विपर्ययादि-
लक्षणाऽ 26 वप्रहादिभेदचतुष्टयावध्यादिविकल्पपरमार्थिकज्ञान-चतु-
र्विधाऽभाव-सप्तभङ्गी-सकलादेश-विकलादेश-नय-तदाभासभेदलक्ष-
णोदाहरण-27 वाद-वादि-सम्भव-मभाषतिस्वरूपादिक परीक्षामुखग्रन्थे
न प्राथितम् । प्रमाणनयतत्त्वालोके त्वतत् सकल समस्ति ।

26 प्रमेयरत्नमालारूपाया परीक्षामुखटीकायां तु प्रत्यक्षस्यावप्रहादयो
विकल्पपरमार्थिकप्रत्यक्षभेदाश्च लिखिता । प्रमेयकमलमार्गण्डेऽप्येते प्रति-
पादिता सन्ति ।

27 “प्रमाणतदाभासो . . . (परीक्षामुखं ६-७३)” इत्येकेन सूत्रेण
चादिरतिवादेविरये सूचितम् । ‘सम्भवदन्व द्विवारणाय मिति’ (परीक्षा-
६-७४) इत्यन्विमसूत्रेण च तत्रानुक्तप्रत्यक्षभाषादिविरयेऽन्यतो ज्ञेय-
मिति प्रेरितं परीक्षामुखकत्रां, परं न तत्र ग्रन्थे सूत्रितम् ।

परीक्षामुगे पदसमुच्चये २१२ सूत्राणि वर्तन्ते । प्रमाण-
 नयनचालोकेऽप्यग्निसंज्ञेषु ३७८ सूत्राणि सूत्रितानि सन्ति ।
 श्वेताम्बरदिगम्बराणां दर्शनादपि प्रायः ३०० समानमिदं नयन-
 प्रमाणस्य लक्षण-संख्या-निर्णय-क-न-न-समाप्तीनां ३११ सूत्रपद-
 त्याश्च साम्यं द्वयोरपि प्रत्ययोर्मये नरीपति । एतन्मात्रं समीक्ष-
 कोऽपि दुस्माहसाद् यत्नेन ह्यग्रेण यत् 'वादिदेवसूत्रिणा
 परीक्षामुक्तात् सूत्राणि संगृहीतानि तद्रचना कौशलं वा
 तस्मादामादितमिति' तदा तस्य तद् दुस्माहमप्रलपितं तत्र कश्ची-
 करणार्हं प्रेक्षादक्षाणाम् । न हि किञ्चित्साधर्म्यमात्रेणैव तत्-
 संग्रहस्तदनुकरणता वा सिध्यति, अतिप्रमत्तात्, अन्यथा जैनेन्द्र-
 प्रक्रियादिव्याकरणग्रन्थेष्वपि पाणिन्यादिमूत्रमादृश्यदर्शनात् तत्रापि
 पाणिनीयव्याकरणादित. तत् सूत्रसंग्रहानुकरणतापत्तिः कथं न
 स्यात्? तुल्ययोगक्षेमत्वात् । किञ्चानेव वादिजिष्णुर्विषणानिराकृत-
 धिषणधिषणश्चतुरशीतिसहस्रलोकात्मकस्याद्वादरत्नाकरमहावादप्र-
 न्यस्य रचयिता श्रीवादिदेवसूरिरपरस्य सूत्राणि तद्रचनाकौशलं वा
 गृहीयादिति क. खलु कोविद. श्रद्धीत ?

2४ शेषं श्वेताम्बरैस्तुल्यमाचारे दैवते गुरौ ।

श्वेताम्बरप्रणीतानि तर्कशास्त्राणि मन्वते ॥ २७ ॥

स्याद्वाद्द्विधाविद्योतात् प्राय. साधर्मिका अमी ॥ २८ ॥

—राजशेखरीयपददर्शनसमुच्चयः ।

29 संस्कृतभाषायां सर्वतः प्रथममुमास्वातिपादैः सूत्रनिर्माणपद्धतिराहताः ।

अस्य ग्रन्थस्य नामधेयम् ।

श्रीवादिदेवसूरिणा सूत्ररूपो यो ग्रन्थो प्रथितस्तस्य “प्रमाण-
नयतत्त्वालोकाङ्कारः” इति नाम साम्प्रतं सर्वत्र प्रसिद्धमास्ते,
परन्तु तन्न युक्तम्, यतो ग्रन्थकर्त्रा त्वस्य ‘प्रमाणनयतत्त्वालोकः’
इत्येव नामधेयं स्थापितमित्यस्यैव ग्रन्थस्य विस्तृतस्वोपज्ञटीका-
रूपस्याद्वादरत्नाकरग्रन्थान्तःपाठतः स्पष्टं प्रतिभासते । तथाहि—
“कथं पुनः प्रमाणनयतत्त्वालोकः शास्त्रं ? येन तदाऽऽरम्भे
परम्परागुरुप्रवाहः स्मर्यते, इति चेत्, उच्यते,.....”
“तच्चाष्टपरिच्छेदीरूपस्य प्रमाणनयतत्त्वालोकस्यास्तीति
सोऽपि शास्त्रम्”—स्याद्वादरत्नाकरः १ परि०, १ भागः,
पृ० ७ अर्हंतमतप्रभाकरमुद्रितः । तथा—

“इदं स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणान्तस्तत्त्वरूपतया प्रतिभासमानं
प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्यं शास्त्रम्”—स्याद्वादरत्नाकरप्रथमभागः,
पृष्ठं ६ । श्रीवादिदेवसूरिः प्रियतमशिष्यश्रीरत्नप्रभसूरिः स्याद्वाद-
रत्नाकरसाररूपा रत्नाकरवतारिका टीका रचयाञ्चक्रे, सोऽपि
तस्यां प्रस्तुतग्रन्थस्य “प्रमाणनयतत्त्वालोकः” इत्येव नाम
प्रकटीचकार, तथाहि—“सोऽपि समानतः सूत्राभिधेयावधारणं
विना न; इति प्रमाणनयतत्त्वालोकाख्यतत्त्वार्थप्रकाशनपरा
रत्नाकरवतारिका नास्ती लघीयसी टीका प्रकटीक्रियते ।”

रत्नाकरावतारिका यशोवि० ग्रन्थमालामुद्रिता पृ० २ ।

शब्दार्थेऽपि विचार्यमाणे प्रमाणनययोस्तत्त्वः तस्यालोकः प्रकाश इति 'प्रमाणनयतत्त्वालोकः' इत्येतास्य पर्याप्तं युक्तं नाम प्रतिभासते । 'आलोकस्यालङ्कारः' इति नाम तु निरर्थकं विशिष्टार्थं वा प्रतिभाति । यद्यपि मुद्रितस्याद्वादरत्नाकराग्रपत्रपरिच्छेदान्ते ३० "इति श्रीदेवाचार्येण विरचिते स्वतादरनाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे प्रमाणस्वरूपनिर्णयनाम प्रथमः परिच्छेदः । १ ॥" इति पाठो दृश्यते, परं परिच्छेदान्त उपसंहारोद्भवभेदस्तु लिपीकारविहितोऽपि पाठः । "प्रमाणनयतत्त्वालोकात्, मन्दिग्भवनं, तमदेह 'प्रमाणनयतत्त्वालोकाः' इत्येतास्य ग्रन्थानि निर्दिष्टे ग्रन्थकारपाठत्रय निराकरणेन प्रमाणनयतत्त्वालोकात् इत्येव ग्रन्थकारस्य उक्तं प्रमाणनयतत्त्वालोकात्, नान्यदिति ।

प्रमाणनयतत्त्वालोकात् निर्दिष्टे प्रमाणनयतत्त्वालोकात् मन्दिग्भवनं, तमदेह 'प्रमाणनयतत्त्वालोकाः' इत्येतास्य ग्रन्थानि निर्दिष्टे ग्रन्थकारपाठत्रय निराकरणेन प्रमाणनयतत्त्वालोकात् इत्येव ग्रन्थकारस्य उक्तं प्रमाणनयतत्त्वालोकात्, नान्यदिति ।

३० ॥ १ ॥ इति श्रीदेवाचार्येण विरचिते स्वतादरनाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकात्, मन्दिग्भवनं, तमदेह 'प्रमाणनयतत्त्वालोकाः' इत्येतास्य ग्रन्थानि निर्दिष्टे ग्रन्थकारपाठत्रय निराकरणेन प्रमाणनयतत्त्वालोकात् इत्येव ग्रन्थकारस्य उक्तं प्रमाणनयतत्त्वालोकात्, नान्यदिति ।

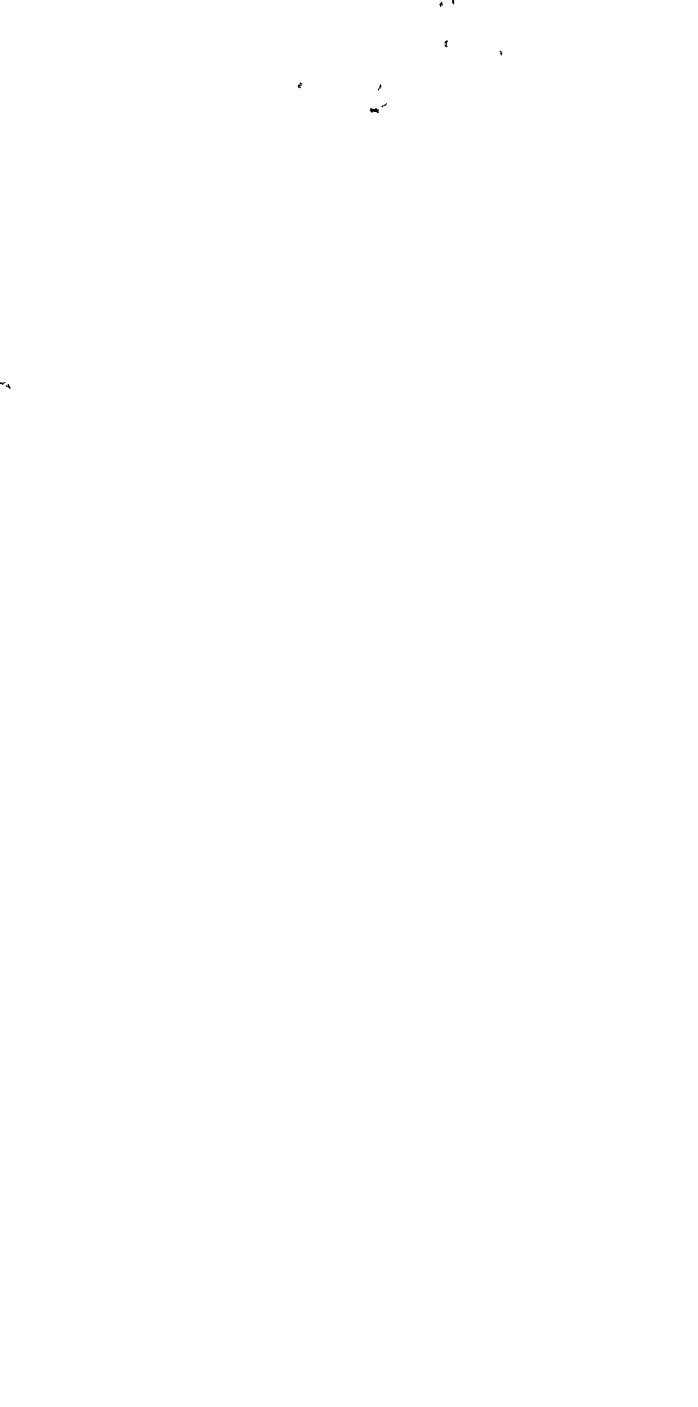
निर्वाहमिदं सिध्यति यत् प्रस्तुतग्रन्थस्य 'श्रीप्रमाणनयतत्त्वालोकः'
'इत्येवं नामधेय श्रौवादिदेवसूरीभिर्विहितम्, न 'प्रमाणनयतत्त्वालोक-
कालङ्कारः' इति । किञ्च विद्वद्ग्रन्थनामानि प्रायः संक्षिप्तानि
भवन्ति ।

या च प्रसिद्धिगलङ्कारान्तस्य जाता, सास्य ग्रन्थस्य
श्रेष्ठतमत्वात् "अलङ्कारभूतोऽयं ग्रन्थो न्यायग्रन्थेषु" इति लोक-
प्रतीतिहेतोः, लिपीकारस्य वा भ्रान्त्या समजनीति सभाव्यते ।
यथा—दिग्म्वराणां तत्त्वार्थाधिगमसूत्रविधातुः श्रीउमास्वतिपादस्य
श्रीउमास्वामित्वेन प्रसिद्धिर्जाता, सा च बहुकालतो भ्रान्तिमंभ-
वेति साधितं मप्रमाण दिग्म्वरपण्डितश्री³¹युगञ्जिशंभारादि-
महाशयै, तद्वदत्रापि वेदितव्यमिति मामकी मतिः । अत एव मया
अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनावसरे 'श्रीप्रमाणनयतत्त्वालोकः' इत्येव
नामधेयमुद्रापितम् ।

प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य प्रचारः ।

अस्य ग्रन्थस्य ब्राह्मण्यन्तराऽऽकारेण सुन्दरत्वाद् जैनप्रमाण-
नयतत्त्वस्य सम्पूर्णतया प्रतिपादकत्वाद् विस्तृतपद्धतिकत्वेऽपि
गंभिरार्थत्वाच्च बहुभिर्विद्वद्भिरस्य ग्रन्थस्याप्यवनाध्यापनमनुकरणं

31 अनेकान्तपत्रे, १ वर्षस्य, ५ विरले पृ० २६६ ।

टीका रचयाञ्चक्रे । चतुर्विंशतिप्रबन्धकारे श्रीराजशेखरसूरिभी
३७रत्नाकरावतारिकोपरि पञ्जिका, ज्ञानसुन्दरेण च टिप्पणं
व्यधायि । शास्त्रविशारदश्रीविजयधर्मसूरिमिश्रे. प्रमाणपरिभाषाया
प्रस्तुतग्रन्थानुकृतिरपि कृता ।

ग्रन्थकारवादिदेवसूरिपरिचयः ।

अस्य श्री प्रमाणनयतत्त्वालोकास्य कर्तुर्विषये सत्यपि मत्पार्श्वे
साधनप्राचुर्ये प्रस्तावनागौरवभयोदेवार्ताव संक्षेपादत्र किञ्चि-
ल्लिख्यते—

श्रीवादिदेवसूरेः 'वीरनाग' इति जनकः, 'जिनदेवीति'
जननी, 'पूर्णचन्द्र' इति नामधेयम्, अष्टादशशतीदेशभूषणं
'महाहृतम्' इति नगरम्, 'प्राग्वाट' (पोरवाठ) इत्याख्यावैश्य-
जातिः, जन्मतो जैनधर्मश्चासीत्^{३६} । बृहत्तयागच्छोयशोभद्रनेमि-

अनेन ज्ञायते यद्य ग्रन्थ प्रमाणनयतत्त्वालोकास्यप्रबल-
न्वैव विरचित इति । ३३जैनसप्तपदार्थग्रन्थोऽपि श्रीपशुस्वप्नागरेण
निरमायि । प्रमाणप्रमेयप्रतिपादकोऽयं सुन्दरो ग्रन्थस्तर्कसंग्रहपद्धतिकोऽस्ति;
स चेत् प्रकाशितो भवेत्तदा दर्शनशास्त्रप्रवेशोत्सुकच्छात्राणामनीवोपकारी
स्यात्, अस्य प्रमाणरूपप्रसङ्गेऽपि क्वचिन् प्रमाणनयतत्त्वालोकास्य
दरीदृश्यन्ते । ३६अयं पद्यभागैरपूर्यो ग्रन्थ श्रीब्राह्मणमतभाषाकार्यालयेन
पूतानगराप्रकाशित । ३७रत्न कारावतारिका संपूर्णा, परिच्छेदद्वयस्य
पञ्जिका, टिप्पणं च श्रीयशोविजयग्रन्थमालया प्रकाशयाञ्चक्रे ।

३६प्रभावकचरित्रे देवसूरिप्रबन्धे ।

चन्द्रपट्टालङ्कारश्रीमुनिचन्द्रसूरिपार्श्वे पूर्णचन्द्रेण ११५२ वैक्रमे
वर्षे साधुर्दाक्षा जगृहे । स्तोत्रेण कालेन विविधाः शास्त्रकलाः
कलयित्वा म काश्मीरमागर-गुणचन्द्रादिन् नैकान् तत्कालरुयातान्
वादिनो वादेषु परास्तवान् । गुरुणा तस्मादशक्त्या संतुष्य निद्वत्
संघसमक्षं ११७४ वैक्रमे ३०वर्षे 'देवसूरिः' इति नाम प्रस्थाप्य
तस्मै आचार्यपदं प्रददे ।

अथ 40 गुरुनिर्वाणानन्तरं स देवसूरिरनेकान् भूपतीन् प्रति-
बोध्याऽसंख्यान् संख्यावतोऽगणान् जनगणान् शुद्धोपदेशेनोप-
दिश्य गुर्जर-मरु-मेवाडादिदेशेषु निस्पृहो विचचार ।

वादशक्ति परिचयः ।

देवसूरावपूर्वो वादशक्तेर्विकास आसीत्, येन बहीषु वादस-
भासु स विजयश्रियं ववार । तत्र प्रसङ्गद्वयं लिख्यते—

११४३

११५२

39 शिखिवेदशिवे जन्म, दीक्षा युग्मशरेश्वरे ।

११७४

वेदाश्वशङ्करे वर्षे सूरित्वमभवत् प्रभोः ॥ श्लो० २८६ ।

प्रभा० च० देवसूरिप्रबन्धः ।

धर्मसागरोपाध्यायमतेन तु वि० ११३४ वर्षे सूरिर्जन्माभवत् ।

40 श्रीमुनिचन्द्रसूरेर्वि० ११७८ कार्तिककृष्णपञ्चमां निर्वाणमभूदिति
देवसूरिरचितगुरुविरहविलापस्य ३६, ४० श्लोकाभ्यां विज्ञायते ।

एकदा किञ्च देवबोधनामा सर्वत्रलम्पजयः कविश्च भागवत-
दर्शिनी पण्डित श्रीपत्तननगर (पाटण) मागाय राजद्वारेऽपि
स्वनपत्रे एक दुस्वशेषं श्लोकं लिखन् । तं श्लोकं दृष्ट्वा सर्वेऽपि
राजपरिहृता विस्मयं जग्मुः । पश्यामान् यावद् व्याख्यातुं कृते-
ऽपि प्रयत्ने केनापि कोविदेन स श्लोकः न स्पष्टं व्याख्यात इति
हेतोश्चेतमि सिद्धोऽन्तिग सिद्धराजजयसिंहनामा गुर्जरमन्त्राद्,
- ॥ अम्बाप्रसादात्पुनः सचिवेन च विज्ञतो यद् देवनूरिस्वार्थं स्पष्ट-
यिष्यतीति । तदनन्तरं राजा प्रार्थितो देवनूरिस्तस्य श्लोकस्य लील-
येव स्पष्टव्याख्या चकृवान् । स चायं श्लोकः—

१-एकद्वित्रिचतुःपञ्चपण्मेनकमनेनकाः ।

देवबोधे मयि क्रुद्धे पण्मेनकमनेनकाः ॥

अस्य श्लोकस्य स्पष्टं व्याख्यातुः बृहस्पतेरिव दे-सूरः प्रतिभां
प्रेक्ष्य राजा सह सर्वेऽपि परिहृता प्रमोदमेदुराः संजज्ञिरे । देव-

41 प्रभावक चरित्रम् ॥ ६५ ॥

42 प्रभावकच० श्लो० ६३ । अस्य श्लोकस्य संचितं तात्पर्यमत्र तिर्य-
ते एक-द्वि-त्रि-चतु पञ्च-पट्प्रमाणापत्रेशिभिर्वाक्यमिच्छति मयि देवबोधनाज्ञि
परिहृते कृपिते सति ते एकादिप्रमाणावादिनश्चावाक्य-बौद्ध-साध्य नैयायिक-
प्रमाकर-मीमांसका न का -न वादिन , तुच्छा इत्यर्थः । तथा विष्णु-ब्रह्म-
सूर्या अपि वादिनो मयि क्रुद्धे सति नका कृत्विता , -तेऽपि ममाग्रे निरुत्तरी-
भवन्तीतिभाव , यतो देवान् बोधयतीति व्युत्पन्नाऽहं तेषामपि बोधको-
ऽस्मीति ।

बोधोऽपि प्रीतः । यदा देवगुर्मरुदेशस्थानागपरं पुरं जगाम तदा
आह्लादनाख्येन भूपेन महाभिमुग्धमागत्य देवबोधो देवसूरिर्देवं
स्तुतवान्—

यो बौदिनो ४३ द्विजिह्वान् माटोपं विपयमानमुद्दिशतः ।
शमयति स देवसूरिर्निरेन्द्रवन्यः कथं न स्यात् ॥ १ ॥

—प्रभावकच० दे० प्र० ७६ ॥

वादिक्कुमुदचन्द्रेण सह वादः ।

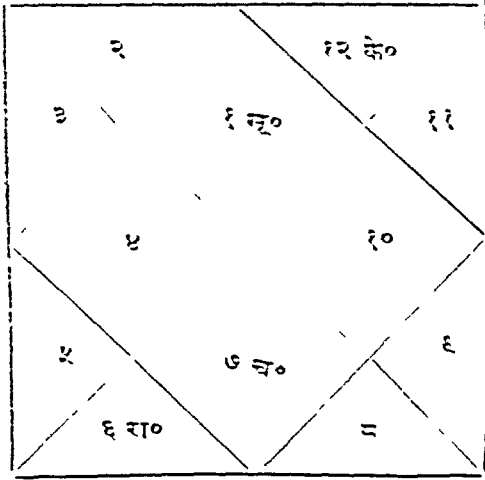
श्रीदेवसूरिर्यदा कर्णावतीं गत्वा वर्षाचतुर्मासीं तस्यौ ।
तदा जयंकेशिदेवाख्यस्य कर्णाटनृपतेर्गुरुर्जितानेकसभो मदोद्भूतः
कुमुदचन्द्रनामा दिगम्बरवादी अपि तत्र तस्थिवान् । विविधरूपैः
कुमुदचन्द्रो देवसूरिं वादाय उत्तेजितवान् । शान्ताऽऽत्मापि देवसूरि-
स्तन्मदविनाशाय श्रीपत्तने गुर्जरराजसभाया वादं विधातुं प्रतिज्ञाय
कुमुदचन्द्रं च प्रेर्य शुभे शकुनजाते मुहूर्ते पद्भ्या प्रयात्य पत्तनमा-
जगाम ।

४३ सर्पाणां राज्ञा च शमने समानधर्मत्वं, मुद्गराक्षसे विशालादत्तेन
द्वितीयाङ्के प्रोक्तं तद् यथा—

जायन्ति तन्तजुत्तिं जहाद्विभ्रं मंडलं अहिलिहन्ति ।

जे मन्तरक्खणपरा ते । सप्पणराहिवे उवअरन्ति ॥ १ ॥

देवसूरिप्रयागकुण्डली । ३१

कुमुदचन्द्रोऽपि पत्तनमाजिग्मवान् । तत्र श्रीसिद्धराजे सभा-
तां सति, ११८१ वैक्रमे वर्षे वशाखपूर्णिमा दिने तयोर्वादारम्भः
वभूव । पणवन्धश्चायमजनि—

३१ प्रयाणग्रहप्रतिपादक श्लोकस्त्वय प्रभावश्चरित्रे—

तत. सूरिदिने शुद्धे नेपलमे रवां स्थिते ।

सप्तमस्थे शशाङ्के च पष्टे राहौ रिपुद्रुहि ॥ १३६ ॥

अनेन श्लोकेन ज्ञायते यद्देवसूरिणा चैत्रशुक्लपूर्णिमायां तत्समीपवर्तिनि
दिने प्रातः प्रयाणमकारोति ।

पञ्चमः ।

१- वादे वादि कुमुदः न पञ्चमो नरा इति न
सागो विद्वान् ।

२- देवमूर्तिपक्षे पञ्चमो नरा इति न मुक्तिर्वापि न
सह दिग्भ्यश्च ।

सभ्याः ।

१- कुमुदचन्द्राशीया केशवनामानस्य वापि न स
धामन् ।

२- सभापतिपक्षे मातर, मन्त्रि, उमा इति नाम
नस्तयो विद्वान् ।

३- देवमूर्तिपक्षे कनिष्ठाश्रीपाल, भानुधामीव ।

वादिप्रतिवादिभिर्द्वान्नः ।

पक्षः ।	वादिकुमुदचन्द्रस्य ।	देवमूरेः ।
स्त्रीमुक्तिः ।	न भवति ।	भवति ।
केवलमुक्तिः ।	॥	॥ ।
सर्वत्रस्य मुक्तिः ।	॥	॥ ।

वादिप्रतिवादिसभ्यसभापतिषु स्मस्तेषु वादान्नेषु सभा-
मलङ्कुर्वन्सु “ भवान्तावत्स्वपक्ष कक्षीकरोतु ” इति देवसूरावुत्ते

नति दिगम्बराचार्य कुमुदचन्द्रो राज्ञे प्रथममाशिष्य ददौ । तद्यथा—

खद्योत द्युतिमातनोति सविता जीर्णोर्णनाभालय-
 च्छायामाश्रयते शशी मशकतामायान्ति यत्राद्रयः ।
 इत्थं वर्णयतो नभस्तव यशो जातं स्मृतेर्गोचरं,
 तद्यस्मिन् भ्रमरायते नरपते ! वाचस्ततो मुद्रिताः ॥

पश्चाद् देवसूरिरपि मुन्दर श्लिष्टार्थमाशिष्यं वितीर्णवान् ।

तद्यथा—

नारीणां विदधानि निर्वृतिपदं श्वेताम्बरप्रोन्मिषत्-
 कीर्तिस्फानि मनोहरं नयपथप्रस्तारमङ्गीगृहम् ।
 यस्मिन्के बलिनो न निर्जितपगेत्सेकाः सदा दन्तिनो,
 राज्यं तज्जिनशासनं च भवतश्चैलुक्य ! जीवाच्चिरम् ॥

वाद्दारुभः ।

ततः पराभवशङ्कामङ्कुलितान्त कारणं कुमुदचन्द्र स्वपक्ष
 स्थापनाय स्त्रीमुक्तिकेवल्लिभुक्तिमवल्लिभुक्तिप्रतिषेधक पक्षोपन्यासं
 कृतवान् । अथ तत्पक्षस्थानानन्तरं सभाप्रतिप्रार्थितः श्रीदेवसूरिः
 प्रतिवदितुमारेभे । प्रथमं तु देवसूरिणा कुमुदचन्द्रोपन्यस्तपक्ष-
 साधनादीनि पर्वतशिखराणीव महातार्किक शान्तिसूरिविरचितोत्त-
 राध्ययनसूत्रवृत्तिमनुसृत्य सत्तर्ककर्मैश्वरुर्ग्रीति विकल्पयुक्ति जाल

वज्रैरनेकधा खण्डितानि । अस्त्रलिप्तं तं खण्डनप्रकारमवधारयितु-
मप्यक्षमः संभ्रान्तचेताः कुमुदचन्द्रः “पुनरुन्यताम्” इति देवमूर्तिं
प्रोक्तवान् । देवसूरिः सम्पूर्णमपि स्वोपन्यासं त्रिवारमावृत्तवान् ।
ततः उत्तरदानेऽनुत्पन्नप्रतिम. कुमुदचन्द्रो निस्तेजाः सन् मौढ-
वभार । सभापतिनासर्भ्यश्च “ देवसूरिणा कुमुदचन्द्रो जितः”
इत्यनेकवारं हरिताला पूर्वकमुद्रोपितम् । सर्वथा परास्तोऽपि दिग-
म्बराचार्यः कुमुदचन्द्र स्वकीर्तिरक्षणाय “भवदुपन्यासे प्रोक्ता-
कोटाकोटि, काटेकोटि 45 कोटी कोटि, इति शब्दाः अशुद्धः”,
अतः अपशब्दाख्य निग्रहस्थानेन निगृहीतो भवान् इत्युवाच-
तेच्छ्रुत्वा महावैयाकरणेन देवसूरिणा लक्षणसूत्रपुरस्मरमेते त्रयोऽपि
शब्दाः संसाधिता । उत्साहाख्येन विदुषा सम्येनापि चैते शब्दाः
पाणिनेः संमता इत्यनुमोदितम् । तेन स कुमुदचन्द्रः स्वयं निर-
नुयोज्यानुयोगाख्येन निग्रहस्थानेन निगृहीतः पराजय प्राप्यातितरा
ललज्जे ।

राजा सहर्षं धन्यवादप्रदानपूर्वकं देवसुरोर्विजयमसकृत्
घोषयाञ्चकार । कुमुदचन्द्रस्य च देशत्यागमादिदेश । वादसमाप्त्य-
नन्तरं जयपत्रं (Testimony of victory) सम्यग् लेखयित्वा
स्वहस्ताक्षरैरलङ्कृत्य बहुमानपूर्वकं श्रीदेवसुरये ददौ । पारितोषिक

45 प्रभावकच० मतेन कोटिकोटीशब्दोऽप्यम् । उत्साहस्थाने काकल-
योद्देशो प्रबन्धचिन्तामणौ यतंते ।

न । अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च । अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च । अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च ।

अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च ।

अन्वय-व्युत्पत्तिः ।

अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च । अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च । अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च ।

अत्र नान्यथा प्रकृत्या प्रकृत्या च ।

- राजशेखरसूरिः ।

“स्याद्वाटरत्नाकर इत्यस्ति तयो महत्तमः ।”

—राजशेखरसूरिः ।

“कान्ताननेवान्तमताप्रतापिन स्याद्वाटरत्नाकरवाट्मयादिकान् ।”

—हेमचन्द्रयो गणि ।

यसिर्मितानेकयुश्रिद्यतिवराश्रितोदण्डदण्डकस्कारवृत्तोत्कराप्रतरत्तरत्ता-
चरन्याद्वाटरत्नाकरप्रमुखाऽनेकमत्तर्कग्रन्थावली का कां न घमशरीकरीति
कोविदावलीम् ** ।

—मुनिसुन्दरसूरिः ।

त्रैपणानन्तरं निम्नोक्ता देवसूत्रग्रन्था अस्माभिर्दृष्टाः श्रुताश्च त इमे

देवसूत्रग्रन्थाः ।

- * १ प्रमाते जीवानुगासनम् । † ७ कलिकुण्डपार्श्वजिनस्तवनम्
- * २ मुनिचन्द्राचार्य स्तुतिः । † ८ यतिदिनत्रयो (जैनप्र)
- * ३ गुणविरहविज्ञापः । † ९ जीवाभिगमलघुवृत्तिः (॥)
- * ४ द्वादशत्रयस्वरूपम् । † १० उपधानस्वरूपम् ।
- † ५ कुरुकुलदेवीस्तवनम् । † ११ प्रमातस्मरणस्तुतिः ।
- † ६ श्री पार्श्वधरणोरमेन्द्रस्त- † १२ उपदेशकुलकम् ।
वनम् । † १३ संमारेद्विप्रमनोरथकुलकम् ।

स्याद्वाङ्मय इत्यनामधेय ग्रन्थ महान्त विदुषु वधेयम् ।
 त्रु वा यशोवतमत्राप यत् नत् श्रीदेवसूत्रं हि माति लोके ॥सं०॥
 विद्वान्न परवादिना हि बहुग सयोथ्य तदुक्तिभि
 पश्चादोपगर्णैर्नानगर्णैर्युक्त्याऽनपस्थितिभि ,
 पद सूर्य द्वापमेवमहमा सनाशयव्यादिना
 देवाचार्यन्तो नरो प्रितयता स्याद्वाङ्मयः ॥ -संगोषक ।
 नानाभाषितस्यायकोविदयशोविताया अपि सप्तनिन्यागातोरे (२० १०)
 न्यायः रत्नाकर निर्दिदिशु ।
 उक्तविशदित्वा ग्रन्था प्रकृतसमसुद्यये' (३० म० ११२३)
 स्तुतिः सन्नि ।
 - उक्तविशदित्वा ग्रन्था मुनिश्रीचतुर्गिरिव्य सपदिता' ।
 X उक्तविशदित्वा ग्रन्था वृत्तद्वयपयामुक्तिगिनी ।
 उक्तविशदित्वा ग्रन्था तिस्रसुप्रामभाषणकारे वनेने ।

वादिदेवसूरे राजप्रतियोधकत्वम् ।

नागपुरीय श्राह्मादननृप, सिद्धराजजयसिंहभूप, कुमारपाल-
शुष्मीपाल इत्यादयो नैके नृपतयः सूरिणा उपदिष्टा इति ज्ञायते ।

वादिदेवसूरेः शिष्याः ।

तेषा बहवः शिष्याः संवभूवुः । तेषु ज्ञातनामानस्वेते—

१ 17 भद्रेश्वरसूरिः । (पृष्ठधर.) ६ 45 पूर्णदेवाचार्यः ।

२ 47 रत्नप्रभसूरिः । ७ 49 जयप्रभः ।

३ माणिक्य । (मु० कुमुदचन्द्रे) ८ 50 पद्मचन्द्रगणिः ।

४ अशोकः । (..) ९ 51 पद्मप्रभसूरिः ।

५ विजयसेनः । (..) १० 52 महेश्वरः ।

47 एतौ द्वौ निप्यौ वादिदेवसूरिणा स्याद्वादरत्नाकरे सहायकत्वेनो-
द्धितौ, स्याद्वादरत्नाकरस्य प्रथमपरिच्छेदान्ते (श्लो० २६४) तथाहि-
भद्रेश्वर-प्रवरयुक्तिबोधप्रवाहो रत्नप्रभश्च भजते सहकारिभावम् ॥

48 जालोरदुर्गत्वकाञ्चनगिरिशिलालेख, सं० १२२१ वैक्रमीय. ।

49 प्रबुद्धरोहिण्येयनाटके श्लो० ५ ।

50 प्राचीनलेखसंग्रह ।

51 चन्द्रकोसिकृतनारस्वतटीकारशस्त्रिश्लो० ३ गच्छमनय० पृ० १७५

52 श्रीजिनविजयलिपिना कुमारपालप्रतियोधप्रस्तावना पृ० ३,

श्यावः

- ११ 53 गुणचन्द्रः । १३ जयमंगलः । (वृत्तरत्ना
 १२ शाक्तिभद्रः (गच्छमतप्र०) टीकायाम्)
 १४ 51 रामचन्द्रः

देवसूरिसमकालीनविद्वांसः ।

- १ हेमचन्द्रसूरिः । १३ आनन्दसूरिः ।
 २ रामचन्द्रसूरिः (हेम० शिष्य.) १४ अजितदेवसूरिः (गुरु
 ३ गुणचन्द्रसूरिः (,,) १५ विजयसिंहसूरिः ।
 ४ उदयचन्द्र. (,,) १६ धर्मघोषः ।
 ५ जिनचन्द्रसूरिः (ख० ग०) १७ कमलकीर्तिः ।
 ६ जिनदत्तसूरि. (खरतर ग०) १८ श्रीपाल. (श्रावकः
 ७ जिनपतिसूरिः (,,) १९ यशःपालः (,,)
 ८ जिनवल्लभसूरिः (,,) २० वाग्भटः (मंत्री ,,)
 ९ जिनभद्रसूरिः । २१ यशोवीरः (,,)
 १० चन्द्रप्रभसूरिः । २२ उदयनः (,,)
 ११ हरिभद्रसूरिः (नेमिच० कर्ता) २३ कुमारपालो भूपः ।
 १२ चन्द्राचार्यः । २४ सिद्धराजजयसिंहो भूपः ।

53 हैमविभ्रमटीकाकारः, तत्-प्रशस्तिश्लो० १ ।

51 Ipigraphia Indica vol. ix. P. 79.

वादिदेवसूरेर्मित्राणि ।

55 विमलचन्द्र-हरिचन्द्र-सोमचन्द्र-पार्श्वचन्द्र-कुलभूपण-
शान्ति-अगोकचन्द्रादयो विपश्चितो देवसूरेर्मित्राणि बभूवुः ।

देवसूरेरन्पत् कार्यजातम् ।

- १ धवलके उदयकारितमीमंघरमूर्तिप्रतिष्ठा । 56
- २ पत्तने महाकविवाग्भटकारितमन्दिरे वीरजिनमूर्ति-
प्रतिष्ठा । 57
- ३ पत्तने सिद्धराजभूपकारितमन्दिरे श्रीऋषभजिनप्रतिष्ठा 58
- ४ फलवर्द्धिग्रामे जिनचैत्यविम्बयोः प्रतिष्ठा कृता । 58
- ५ आरासणे ग्रामे नेमिनाथजिनमूर्तिप्रतिष्ठा । 59

55 प्रभावकच० दे० प्रबन्ध श्लो० ४३ । ४४ ।

56 प्रभावकच० दे० प्र० श्लो० ५२

57 विक्रम सं० ११७६, प्रभावकच० दे० प्र० ७३, अनेनविपश्चिता
मान्त्रिणा वाग्भटालङ्कारो रचितो योऽद्यावधि सर्वत्राप्यधीयते ।

58 प्रभावकच० देवसूरिप्रबन्ध श्लो० २७५ । इय प्रतिष्ठा वि० ११८३
वैशाखद्वादशीतिथी चतुर्भिस्सूरिभिश्चक्रे वादजयतुष्टराजदत्तवित्तेन ।

59 तपागच्छपाट्टवस्यां श्रीधर्मसागरोपाध्याया प्रोक्तु ।

यत्तु गच्छमतप्रबन्धकर्त्रा (पृ० १४३) फलवर्द्धि-आरासण-
जिन विम्बप्रतिष्ठाकर्तृत्वेन, स्याद्वादरत्नाकररचयितृत्वेन च श्रीअजितदेव-

श्रीमद्देवगुरो मिहासनस्ये मति भास्वनि
 प्रतिष्ठाया न न्गानि वृत्तानि महतामपि ॥ प्रभाचन्द्रनूरि ॥
 वार्दान्द्रस्मपसत्रप्रव्यवचण. श्रीदेवनूरि : प्रमु . ॥ रामभद्रमुनिः ॥
 कृत्वा ग्रन्थान् चारुत्वार्यपूर्णान्
 विद्वन्मान्यान् दुर्धिया भातिहेतून् ।
 लब्ध्वा मानं सर्वविद्वत्सभानु
 ह्याताभिल्यो देवसूरिर्दभूव ७१ ॥ नगोवक ॥

वादिदेवसूरिनिर्वाणम् ।

एवं वादोपदेशशक्या चेतस्विचेतश्चमकारिग्रन्थरचनया गुणि-
 गणगण्यगुणगणन च प्राप्तपुण्ययगा देवसूरि 62 भेदश्वरसूरये
 गच्छभारं समर्थ ८३ वर्षमितमयुः संपाल्य समाधिपूर्वकं
 विक्रमीये १२२६ व्षे श्रावणकृष्णसप्तम्या तिथौ मर्त्यलोकं विहाय
 अमर्त्यलोकमलञ्चरीकरीति स्मेति वादिदेवसूरिचरित्रसंक्षेपः ।

टिप्पणीपरिचयः ।

राजकीयकलकत्ताऽऽदिमहाविद्यालयेषु (University)
 M. A. परीक्षायां, न्यायप्रथमादिपरीक्षासु, अन्यासु बर्हीषु पाठ-
 शालासु च पाठ्यग्रन्थत्वेनायं ग्रन्थो निर्धारितोऽस्ति, अतः

61 अयं श्लोक सुधारत्नभाण्डागारे कविप्रशंसायां मुद्रितः । पृ० २२५ ।

62 प्रभावकच० दे० प्र० श्लो० २२३ । २२४ । २२७ ।

दस्तावेजान्तरमुद्रितग्रन्थेषु च प्रायः प्रत्येकसूत्रप्रान्ते “इति” इति पदं मुद्रितं दृश्यते, 63 परन्तु विचार्यमाणाया मूत्रपद्धत्या मुद्रणपद्धत्या च सर्वत्र “इति” इति पदं निरर्थकमसुन्दरञ्च प्रतिभाति । केचिद् मुद्रितपुस्तकेषु हस्तपुस्तकेषु च सर्वत्र “इति” पदम्यानुपलब्धेरन्माभिर्नात्र तत् सम्पादितम् । यत्र तु रत्नाकरावतारिकायामावश्यकत्वाद् वर्तते तत् अस्मिन्संपादनेऽपि 64 मुद्रितमेव यथास्थानम् । पिपठिषूणां यथावश्यकं च तत्र तत्र स्थले पत्रार्धभागेऽन्माभिः टिप्पणानि संदृश्यानि । आग्रास्यश्रीविजयधर्मलक्ष्मीज्ञानमन्दिरस्य हस्तलिखितपुस्तकद्वयात् पाठान्तराणि, विषयानुक्रमश्च यद् यदावश्यकतया प्रतिभातं तत् तदत्र यथास्थानं नियोजितम् । यद्यत् मूत्रं टिप्पणरहितं तत्र तत्र सूत्रद्वयभेदसूचकानि * * * इति मध्ये चिह्नानि कृतानि ।

अस्य ग्रन्थस्य सम्पादने प्रस्तावनादिलेखने वा मया ये ये ग्रन्था उपयुक्तास्तेषां ग्रन्थकारेभ्यः प्रकाशकेभ्यो हस्तपुस्तकदायकेभ्यश्च नैकशो धन्यवादान् वितरामि । सम्पूर्णेऽप्यत्र ग्रन्थे मम प्रमादाद् मुद्रकानामदोषाद्वा यत् किञ्चित् खलनं दृश्येत तत् शुभवद्भिर्भवद्भिः संशोध्य क्षन्तव्योऽयं जनः, सूचयितव्यश्चेत्यभ्यर्थयते ।

63 यथा—“प्रमाणानुसृतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते इति ॥ १-१ ॥ स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणमिति ॥ २ ॥ इत्यादि । 64 यथा परि० ४-२१, ५० ६-३६, परि० ७-१० ।

मूलग्रन्थस्य विषयानुक्रमः ।

श्रीदेवसूरिर्निजबुद्धिशक्त्या जिष्णुर्गुणिव्येन च देवनृरिम् ।
देवाधिदेव स्मृतिवर्त्म तावन्नयं नयी ग्रन्थमुपक्रमेत ॥ १ ॥

प्रथमे परिच्छेदे ।

प्रमाणलक्षणं सम्यक् परीक्ष्यार्थस्वरूपणम् ।
प्रामाण्यमादिमे चाक्तं परिच्छेदे न्ययुक्तितः ॥ २ ॥

द्वितीये परिच्छेदे ।

भित्त्वादौ प्रमितिं द्वेया प्रत्यक्षं च सलक्षणम् ।
तद्भेदान् प्रोच्य लौकिकाऽलौकिकाश्चालिखत्ततः ॥ ३ ॥

तृतीये परिच्छेदे ।

सस्वरूपाः परोक्षस्य पक्षोपलब्धिलक्षिता ।
सानुपलब्ध्युदाहारास्तृतीयेऽकथयद्भिदा ॥ ४ ॥

चतुर्थे परिच्छेदे ।

मुख्यत्वात्तु श्रुताऽऽख्यस्याप्रथमात्तुर्थे पृथक् श्रुतम् ।
श्रात-वर्णपदादींश्च सतमङ्गीमवर्णयत् ॥ ५ ॥

श्रीप्रमाणानयतत्त्वालोकं विस्तृतं विषयानुक्रमः ।

विषय । पृष्ठे । विषय । पृष्ठे ।

प्रस्तावना	... ११	प्रमाणयलक्षणम्	.. १८
संक्षिप्तविषयानुक्रम	२४	प्रप्रामाण्यलक्षणम्	.. १६
विस्तृतो विषयानुक्रम	.. ३५	प्रामाण्योत्पत्तिज्ञप्तिविचार	१६

प्रथमे परिच्छेदे

मंगलाचरणम्	.. १
आदिवाक्यम्	.. २
प्रमाणलक्षणम्	४
अत्राप्याद्यादिलक्षणादोषा	५
द्वितीय सूत्रस्य पदवृत्त्यम्	.. ५
ज्ञानमेव प्रामाण्यमिति समर्थनम्	६
सन्निकर्षादित्तराजनम्	६
सन्निकर्षादिस्वरूपभेदा	.. ८
प्रमाणस्य व्यवसायन्वसाधनम्	८
समारोपभेदा	.. ११
विपर्ययलक्षणं रयातिप्रकाराश्च	११
संशयानध्यवसायलक्षणो-	
दाहरणानि	१४
पर—अर्थस्य लक्षणम्	१४
स्वव्यवसायत्वसाधनम्	.. १७

द्वितीये परिच्छेदे

प्रमाणस्य मुग्यौ भेदा	.. २१
प्रत्यक्षलक्षणम्	.. २१
इन्द्रियानिन्द्रियानिवन्धन-	
भेदस्वरूपा	.. २२
अवग्रहादिभेदलक्षणानि	२३-२५
इहाया संशयाद्भेदकथनम्	२५
अवग्रहादीनां कथञ्चिद्भेदसिद्धिः	२६
अवग्रहादीनानुक्त-	
क्रमसाधनम्	.. २७-२८
पारमार्थिकलक्षणभेदा	.. २६
अवाधि-मन पर्यायलक्षणादि	३०
सकल-केवलज्ञानन्वरूपादि	३१
सर्वज्ञसाधनहेतव	३१-३२
सर्वज्ञत्वेन कवलाहारस्याविरोधः	३२

विषयः ।	पृष्ठे ।	विषयः ।	पृष्ठे ।
तृतीये परिच्छेदे		तथोपपत्त्यन्यथाऽनुपपत्ति-	
परोक्षलक्षण-भेदा	३४	लक्षणम् . . .	...
स्मरणलक्षणम्...	.. ११	परार्थानुमाने दृष्टान्तवचन-	
प्रत्यभिज्ञानलक्षणम्	... ३५	खण्डनम् .	
उपमानप्रमाणखण्डनम्	.. ३६	अन्तर्व्याप्तिविधिव्याप्तिलक्षणम्	१
तर्कस्य स्वरूपविषयादि	३७	उपनय-निगमनयोरपि	
स्वार्थ-परार्थाभ्यामनुमानद्वै		परबोधेऽसामर्थ्यम्	१
विध्यम् . . .	३८	मन्दमत्यर्थपञ्चावयव	
स्वार्थानुमानलक्षणम्	... ३८	प्रयोगाऽऽज्ञा	...
हेतोः सल्लक्षणं, असल्लक्षण-		दृष्टान्तलक्षणभेदप्रदर्शनम् .	१
दोषश्च ..	... ३९	साधर्म्यं वैधर्म्यलक्षणनिर्देश.	१
साध्यस्वरूपकथनम्	. ४०	उपनयलक्षणोदाहरणनिर्देश	१
व्याप्तिग्रहणकाले धर्मस्य		निगमनलक्षणम्	१
साध्यत्वम्	... ४१	हेतोर्द्विप्रकारताकीर्तनम्	... १
अनुमानकालेतु पक्षस्य		उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्विधि-	
साध्यत्वम्	४२	निषेधसाधकत्वम्	.. १४
पक्षस्य त्रैविध्यमाधनम्	. ४३	विधि-प्रतिषेधलक्षणम्	... १४
परार्थानुमानलक्षणम्	४३	प्रागभावलक्षणम्	... १६
पक्षप्रयोगस्याऽऽवश्यकत्वम्	४४	प्रध्वंसेतरेतराऽभावलक्षणम् .	१७
परार्थप्रत्यक्षलक्षणम्	. ४५	अत्यन्ताऽभावलक्षणम्	... १८
परार्थानुमानेऽवयवद्वयमेव		उपलब्धेर्द्विभेदत्वम्	.. ११
पर्याप्तम्	.. ४६	अत्रिरुद्धोपलब्धे. पक्षप्रकारत्वम्	१९
हेतुप्रयोगस्य द्वैविध्यम्	... ४६	कारणहेतो मिद्धि.	... ६०

विषय ।	पृष्ठे ।	विषय ।	पृष्ठे ।
विंशत्यक्षरस्य पृथक्त्वमिति .	६१	सप्तभङ्गानां सुप्रसङ्गात्	
अस्यैव निष्प्रोपारत्व-		स्यात्	८६-८४
अस्यैव	६२	वस्तुन प्रतिपद्यमानसप्तभङ्गमिति	६५
सप्तभङ्गस्य साधनम्	६४	सप्तभङ्गानां न्यूनाधिका	
साधनस्यैवधर्म्यान्वया स्याप्यहेतो		इति मिति	६६
पञ्चाऽवयवप्रयोग ...	६४	सकलाऽऽदेगलक्षणम् ...	६७
वेदस्यैवधर्म्यान्वया सप्तभङ्गा	६६ ६८	कालाद्यभेदाभेदवृत्तिप्रदर्शनम्	९८
प्रत्ययस्यैवधर्म्यान्वया	७०	विकलादेशलक्षणम्	९९
प्रतिरुद्धानुसंधेयस्य सप्तभङ्गा	७०-७३	अर्थप्रकाशे तदुत्पत्तितदा-	
सन्ध्या विरुद्धानुसंधेय	७३-७५	कारणरूढनम्	१०१
चतुर्थे परिच्छेदे		पञ्चमे परिच्छेदे	
आगमलक्षणम्	७६	वस्तुलक्षणम्	१०२
पास्तलक्षण-भेदकथनम्	७७	सामान्य-विशेषानुसंधेयमिति	१०३
वेदस्यापौरुषेयत्वग्रहणम्	७८	तिर्यक्सामान्यलक्षणम्	१०४
वचन-वर्णलक्षणवचनम्	७९	ऊर्ध्वनासामान्यलक्षणम्	१०५
वर्णस्य पौडालिकत्वसाधनम्	८०	गुणलक्षणम् ...	..
पदवाक्ययोर्लक्षणद्वये	..	पर्याय लक्षणम्	१०६
शक्ति संकेतान्यां शब्दस्यार्थ-		षष्ठे परिच्छेदे ।	
साधकारणत्वप्रकाशनम्	८१	प्रमाणात्फलस्य लक्षणम्	११७
ध्वनेः स्वार्थाभिधाने सप्त-		अनन्तर्य-पारस्पर्यफलम्	..
भङ्गानुसरणम्	८२	प्रमाणात्फलस्य भिन्नाऽभिन्नत्वम्	१०८
सप्तभङ्गलक्षणम्	८३	प्रमाणात्प्रमाणाद्योरपित्यादेद-	११३

विषय ।	पृष्ठे ।	विषय ।
तृतीये परिच्छेदे		तथोपपत्त्यन्यथाऽनुपपत्ति-
परोक्षलक्षण-भेदा	३४	लक्षणम् ... "
स्मरणलक्षणम्...	.. "	परार्थानुमाने दृष्टान्तवचन-
प्रत्यभिज्ञानलक्षणम्	... ३५	स्वरुडनम् .
उपमानप्रमाणस्वरुडनम्	. ३६	अन्तर्व्याप्तिवहिव्याप्तिलक्षणम्
तर्कस्य स्वरूपविषयादि	३७	उपनय-निगमनयोरपि
स्वार्थ-परार्थाभ्यामनुमानद्वै		परबोधेऽसामर्थ्यम्
विध्यम्	.. ३८	मन्दमत्यर्थपञ्चादयव
स्वार्थानुमानलक्षणम्	.. ३८	प्रयोगाऽऽज्ञा ..
हेतोः सल्लक्षणं, असल्लक्षण-		दृष्टान्तलक्षणभेदप्रदर्शनम्
दोषश्च ..	.. ३९	साधर्म्यं वैधर्म्यलक्षणनिर्देश.
साध्यस्वरूपकथनम्	. ४०	उपनयलक्षणोदाहरणनिर्देशं
व्याप्तिग्रहणकाले धर्मस्य		निगमनलक्षणम्
साध्यत्वम्	.. ४१	हेतोर्द्विप्रकारताकीर्तनम् .. ४
अनुमानकालेतु पक्षस्य		उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्विधि-
साध्यत्वम्	४२	निषेधमाधकत्वम् ... ५
पक्षस्य त्रैविध्यमावनम्	.. ४२	विधि-प्रतिषेधलक्षणम् ...
परार्थानुमानलक्षणम्	४३	प्रागभावलक्षणम् ...
पक्षप्रयोगस्याऽऽवश्यकत्वम्	४४	प्रध्वंसितरेतराऽभावलक्षणम् . ५
परार्थप्रत्यक्षलक्षणम्	. ४५	अत्यन्ताऽभावलक्षणम् ... ५-
परार्थानुमानेऽवयवद्वयमेव		उपलब्धोर्द्विभेदत्वम् ... ११
पर्याप्तम्	.. ४६	अत्रिरुद्धोपलब्धे. पटप्रकारत्वम् ५-
हेतुप्रयोगस्य द्वैविध्यम्	.. ४६	कारणहेतोः सिद्धि. ... ६।

विषयः ।	पृष्ठे ।	विषयः ।	पृष्ठे ।
विंशत्तरचरयो पृथक्चरमिद्धि.	६१	नममज्ञानं सुप्रगौणये	
शरणस्य निर्व्यापारत्व-		स्याद्वाङ्	८६-८४
स्वयदनम्	६२	वस्तुन प्रविश्यापमसम्प्रमिद्धि	६४
हृत्तरहेतो माधनम्	६४	सैत्तवभ्रान न्यूनाशिका	
माधनवैधन्याभ्या व्याप्त्रहेतो.		इति मिद्धि	६६
पञ्चाऽवयवयोग	६४	मकलाऽऽज्ञेनचरणम्	६७
वेम्द्वोपलब्धे स्त मकाग.	६६-६९	कालाप्रभेदानेद्वुमिद्धमंग	९८
प्रनुपलब्धेद्वैविध्यम्	७०	विकलादेनाल्लक्षणम्	९९
प्रविरुद्धानुपलब्धे मसभेदा	७०-७३	अर्थमकागे, तद्वृत्तमित्या.	
गन्वधा विरुद्धानुपलब्धि	७३-७४	करमलदनम्	९७९
चतुर्थे परिच्छेदे		पञ्चमे परिच्छेदे	
भागमलक्षणम्	७६	वस्तुनचरणम्	१०२
आप्तलक्षण-भेदकथनम्	७७	मानान्यविशेषानकन्वमिद्धि	१०२
वेदस्यापौरुषेयत्ववचनम्	७८	निर्विक्रमानान्यलक्षणम्	१०४
वचन-वर्णलक्षणवचनम्	७९	उपदिशमानान्यलक्षणम्	१०४
वर्णस्य पौत्रिकत्वमाधनम्	८०	पुराणवचनम्	१०६
पदवाक्यदोषलक्षणम्	८०	पर्याय लक्षणम्	१०६
सावित्र संकेतान्या अचरन्त्या		षष्ठे परिच्छेदे ।	
सोधकारणवचनम्	८१	प्रकारफलस्य लक्षणम्	
अग्नेः स्वायाभिधाने मन्त्र-		आनन्तर्य-पारम्पर्यफलम्	
मन्त्राण्युपलक्षणम्	८२	प्रकारावफलस्य निरूपणमिद्धि	
सप्तमं लक्षणम्	८२	प्रकारावप्रकारयोगमित्या	

श्रीवादिदेवसूरिविरचित.

* प्रमाणनयतत्त्वालोकः *

प्रथमः परिच्छेदः ।

ग्रन्थकारस्य मङ्गलाचरणम्—

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।

शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥१॥

टिप्पणीकारस्य मङ्गलाचरणम्—

नत्वा गुरुकामाम्भोजं स्मृत्वा सर्वेश्वरं विशुम् ।

टिप्पणी वातबोधाय लिख्यते बालभाषया ॥ १ ॥

अथ तत्रभवन्तः पूज्य-पादाः सकलकवितार्किकचक्रच-

क्रवर्तित्वेन विश्रुताः श्रीवादिदेवसूरयः प्रारिप्सितग्रन्थ-

निर्विघ्नपरिसमाप्तये इष्टदेवतानमस्कारात्मकं कृतं मङ्गलं

शिष्यशिष्यायै ग्रन्थादौ निवधन्ति रागद्वेषेति—

साधात् । लक्ष्यवृत्तित्वे सत्यलक्ष्यवृत्तित्वमतिव्याप्तिः, यथा 'गृह्णित्वं गोलक्षणम्' इत्युक्ते महिषादावतिव्याप्तिः, शृङ्गित्वरूपधर्मस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् । लक्ष्यमात्रावृत्तित्वमसम्भवः, यथा 'एकशफवत्त्वं गोलक्षणम्' इत्युक्ते गोमात्रस्यैकशफवत्त्वाभावादसम्भवः । गालादिमत्त्वं गोत्वमिति तु दूषणत्रयरहितं लक्षणम् ।

एवमिदमपि प्रमाणलक्षणं दूषणत्रयरहितत्वान्निश्चयं, तथाहि-प्रमाणमात्रे लक्षणस्य अत्रान्नाव्याप्तिः, अप्रमाणतो व्यावृत्तत्वान्नातिव्याप्तिः, लक्ष्यमात्रे लक्षणस्य विद्यमानत्वादेव नासम्भवः ।

ज्ञानं प्रमाणमित्युक्ते संशयादावतिव्याप्तिः स्याद् अतः स्वपरव्यवसायीति पदम्, नैयायिकाभिमतस्य जडस्वरूपस्य मन्त्रिकपादेः, स्वसमयप्रसिद्धस्य सन्मात्रविषयस्य दर्शनस्य च प्रामाण्यनिर्गच्छणार्थं ज्ञानमिति पदम्, दोषैः परिकल्पितस्य निर्विकल्पस्य प्रामाण्यव्यवच्छेदार्थं व्यवसायीति पदम्, ज्ञानाद्वैतवादिनां मतमयमितुं परेति, नित्यपरोक्षज्ञानवादिनां सामांलकानाम्, एकात्मसमनाधिज्ञानान्तरद्वयवादिनां नैयायिकानाम्, अत्रैतन्नज्ञानवादिनां सांख्यानानां च मतं निराकर्तुं श्रेति,

अयमर्थः—यथा घटो जडत्वात् स्वनिश्चये अर्थनिश्चये च साधकतमो न भवति, तथैव इन्द्रियविषयसम्बन्धरूपः सन्निकर्षोऽपि स्वनिश्चये अर्थनिश्चये च कारणं न भवितुमर्हति, जडत्वादेव ।

(प्रयोगश्च सन्निकर्षादिर्न प्रमाणं स्वार्थव्यवसितावसाधकतमत्वात्, यत् स्वार्थव्यवसितावसाधकतमं तन्न प्रमाणं यथा घटः स्वार्थव्यवसितावसाधकतमश्च सन्निकर्षादिस्तस्मान्न प्रमाणम् ।)

नैयायिकाः प्रत्यक्षं प्रति सन्निकर्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथाहि—तेषां मते सन्निकर्षः षोढा-संयोगः, संयुक्त-समवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति ।

तत्र चक्षुषा घटग्रहणे संयोगः सन्निकर्षः । घटरूप-ग्रहणे संयुक्तसमवायः, चक्षुस्संयुक्तो घटः तत्र रूपस्य समवायात् । रूपत्वग्रहणे संयुक्तसमवेतसमवायः, चक्षुस्संयुक्तो घटः तत्र समवेतं रूपं तत्र रूपत्वस्य समवायात् । श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दग्रहणे समवायस्सन्निकर्षः, श्रोत्रेन्द्रियस्य गमन-रूपत्वात् “कर्णशङ्कुल्यवाच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्” इतिवचनात्,

यथा स्तम्भः अचेतनश्च मन्निकर्षादिः, तस्मात्स्वनिश्चितौ
करणं न भवति ।

तथा मन्निकर्षादिर्न्यनिश्चितौ करणं न भवति, स्वनि-
श्चिनावकरणत्वात्, य एवं न एवं यथा स्तम्भादिरिति ॥३॥६॥

तद् व्यवसायस्वभावं समारोपपरिपन्थित्वात्-
प्रमाणत्वाद्वा ॥ १-७ ॥

तत्-प्रमाणभूतं ज्ञानं व्यवसायस्वभावम्—निश्चयात्मकम्,
समारोपपरिपन्थित्वात्—संगयादिविरुद्धत्वात्, प्रमाणत्वाद्वा,
प्रमाणभूतस्य ज्ञानस्य व्यवसायात्मकत्वमावने प्रत्येकमेवान्
हेतू, तथाहि—प्रमाणभूतं ज्ञानं व्यवसायस्वभावं समारोप-
परिपन्थित्वात्. एवं प्रमाणभूतं ज्ञानं व्यवसायस्वभावं
प्रमाणत्वात् यन्न व्यवसायस्वभावं तन्न समारोपपरिपन्थि
प्रमाणं वा. यथा संगयादिर्विद्यादिश्च समारोपपरिपन्थि
प्रमाणं चेद् ज्ञानं तस्माद् व्यवसायस्वभावमिति ।

इदमत्रावधेयं—सुगतमने हि सर्वं वस्तुजातं क्षणिकम्,
क्षणिकस्य वस्तुनो यत्प्रथमाज्ञसन्निपातानन्तरं ज्ञान-
मुत्पद्यते तन्नामजात्यादिकल्पनारहितत्वान्निर्विकल्पकमुच्यते,
तदनन्तरं वासनावलसमुञ्जृम्भमाणविकल्पविज्ञानं संकेत-

तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं सामारोपः, अयधार्थ-स
ज्ञानामितियावत् ॥ = ॥

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा ॥१-९॥

विपरीतैककोटिनिष्टङ्कनं विपर्ययः ॥ १-१० ॥

येनाकारेण वस्तुस्थितं तद्विपरीतैकाकारेण तस्य नि-
श्चयनं विपर्ययः ॥ ६-१० ॥

यथा शुक्तिकायामिदं रजतम् ॥ १-११ ॥

शुक्तिकायामरजताकारायां रजताकारेण यज्ज्ञानं स
विपर्ययः-विपरीतख्यातिरित्यर्थः ।

(ख्यातयो बहुविधाः, यथा-आत्मख्यातिः, असत्-
ख्यातिः, अख्यातिः, अनिर्वचनख्यातिः, सत्ख्यातिः,
अन्यथाख्यातिश्चेति । तत्र-आत्मख्यातिः-आत्मनः ज्ञान-
स्यैव ख्यातिः-विषयरूपतया भानम्, अयमर्थः-‘शुक्तानि
रजतम्, इत्यत्र ज्ञानस्यैव रजतरूपतया भानं भवति, न च तत्र
कश्चिद् बाह्योऽर्थो विद्यते, ‘अयं घट’ इत्यादिषु सर्वत्र ज्ञानस्यैव
विषयरूपतया प्रतिभासमानत्वात् । इति योगाचारापर-
पर्यायविज्ञानवादिनो वौद्धाः ।)

सत्त्व्याग्निर्नाम सतो-विद्यमानविषयस्य ख्यातिः-
 प्रतीतिः, तथाहि. शुक्लाविदं रजतम् इत्यत्र शुक्लौ विद्यमानस्यैव
 रजतांशस्य प्रतीतिः “तदेव सदृशं तस्य यत्तद् द्रव्यैकदेश-
 माक्” इति नियमात् पञ्चीकरणप्रक्रियया च तत्र रजतां-
 शानां विद्यमानत्वात् । अदृष्टवशात् भूयसामपि शुक्त्यंशानां
 न प्रतीतिः, स्वल्पानामपि रजतांशानां प्रतीतिर्भवति, अतः
 ‘शुक्लौ इदं रजतम्, इति ज्ञानं यथार्थमेव, तत्र ज्ञानविषयस्य
 विद्यमानत्वात्, विषयव्यवहारवाधात् अमत्वेन व्यवहार इति
 विशिष्टाद्वैतवेदान्तिनः ।

अन्यथाख्यातिः—अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यरूपेण
 प्रतीतिः, तथाहि—अन्यथा स्थितस्य शुक्त्यादिरूपस्यार्थ-
 स्यान्न्यथा-रजतादिरूपेण प्रतिभासनमन्यथा-(विपरीत-)
 ख्यातिरिति जैनाः नैयायिकाश्च ।

एतासां खण्डनमण्डनप्रकारस्तु जिज्ञासुभिः स्याद्वाद-
 रत्नाकरादवसेथः, ग्रन्थविस्तरभिया नात्र प्रपञ्च्यते ॥११॥

साधकवाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेकको-
 टिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ॥ १-१२ ॥

साधकप्रमाणाभावात् वाधकप्रमाणाभावाच्चानिश्चिते
कांशावगाहि ज्ञानं संशय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ॥ १-१३ ॥

प्रत्यक्षविषये धर्मिणि दूरादूर्ध्वतादिसाधारणधर्मदर्शनेन वक्रकोटरादिकरचरणादिविशेषधर्मस्मरणे सति एतदनिश्चयकसाधकवाधकप्रमाणाभावाद् दोलायमानं 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा, ? इत्याकारकं यज्ज्ञानं प्रादुर्भवति संशयः, अयं प्रत्यक्षविषयः । अनुमानविषयस्तु क्वचिदत्र प्रदेशे शृङ्गमात्रवलोकनेन भवति संशयः, 'अयं गौर्वस्याद्भवयो वा' ? इति ॥ १३ ॥

किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः ॥ १-१४ ॥

यत्र विशेषस्य स्पष्टतया भानं न भवति, अपि किमित्यालोचनात्मकं ज्ञानं भवति सोऽनध्यवसाय इत्यच्यते ॥ १४ ॥

यथा गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानम् ॥ १-१५ ॥

यथा गच्छतः पुरुषस्यान्यत्राऽऽसक्तचित्तस्य तृणस्पर्शजाते एवं जातीयकं एवं नामकमित्यादि विशेषरूपेणावधारणं न भवति, अपि तु 'मया किमपि स्पष्टम्, इत्याकारकमा

मन्तरा घटाद्याकारविशिष्टं ज्ञानमुपपद्यते इति बाह्यार्थोक्तं
कर्तव्य एवेति संक्षेपः । एते च त्रौद्धा वैभाषिक-सौ-
त्रिक-योगाचार-माध्यमिकभेदाच्चतुर्विधाः ।

तत्र वैभाषिको बाह्यं घटपटादि, आन्तरं
च वस्तुतत्त्वं सत्यत्वेनाङ्गीकरोति । सौत्रान्तिको
बाह्यमान्तरंचेति द्विविधमपि तत्त्वं स्वीकरोति, तथा
बाह्यपदार्थानां प्रत्यक्षं नैव मन्यते, घटपटादिनानाकारं
वर्तते, ततोऽनुमीयते बाह्यपदार्थाः सन्तीति इति
बाह्यपदार्थावगतिं व्रूते । योगाचारस्तु च
सर्वथैवाऽपलापं करोति, केवलमान्तरमेव ज्ञानारूपं
स्वीकरोति, ज्ञानमेव ग्राह्यग्राहकरूपेण प्रतिभासते,
वस्तुतो बाह्यपदार्थाः सन्तीति सिद्धान्तयति । माध्यमि-
कस्तु सर्वशून्यत्वमेव वदति, तथाहि-मानार्थीना-
रिति नियमेन पदार्थानां सिद्धिर्यदि प्रमाणाधीना,
प्रमाणस्य सिद्धिः केन ? अन्येन प्रमाणेन चेत्, त-
दर्थं ? अन्येन चेत्, तर्हि तस्याप्यन्येन, इत्यादिरूपेणान-
यादि तेनैव प्रमाणेन, तर्हि आत्माश्रयः, अतः प्रमाणं
सिद्ध्यति. प्रमाणसिद्धयभावात्प्रमेयमपि न सिद्ध्यतीति सि-
सर्वशून्यता ॥ १६ ॥

तथा च संग्रहश्लोकः श्रीहरिभद्रसूरीयपद्मरीन-
समुच्चयस्य श्रीगुणरत्नसूरिकृतायां टीकायाम्-

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते

प्रत्यक्षो नहि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगाचारमतानुगौरभिमता साकारबुद्धिः परा

मन्यन्ते वत मध्यमाः कृतोषयः स्वस्यां परां संविदम् ॥

एषां खण्डनप्रकारस्तु ग्रन्थान्तरादवसेयः ॥ १६ ॥

स्वस्य व्यवसायः स्वाभिमुख्येन प्रकाशनं,
बाह्यस्येव तदाभिमुख्येन, करिकलभकमहमा-
त्मना जानामि ॥ १-१७ ॥

यथा ज्ञानस्य बाह्याभिमुख्येन-विषयानुभवनेन, प्रकाशनं
बाह्यव्यवसायः. एवं स्वाभिमुख्येन-स्वानुभवनेन प्रकाशनं,
स्वव्यवसायः, तथाहि-यथा 'करिकलभकमहमात्मना जानामि'
इत्यत्र 'अहम्' इत्यनेन प्रमाता, 'करिकलभकम्' इत्यनेन
प्रमेयं, 'जानामि' इत्यनेन प्रमाणात् प्रतीयते, एतच्च 'आत्मना'
इत्यनेन प्रमाणभूतं ज्ञानमात्रं प्रतीयते इव ॥ १७ ॥

कः खलु ज्ञानस्य स्वस्वत्वानुभवं बाह्यं प्रतिभासते-

तद्विदितरत्त्वप्रामाण्यम् ॥ १-२० ॥

तस्मात्-प्रमेयाऽयमभिचारित्वात्, इतरत्-प्रमेयव्यभि-
चारित्वम् अप्रामाण्यम् । यादृशोऽर्थो ज्ञानविषयता-
गतस्तादृश एव चेन्न प्राप्यते तदा तज्ज्ञानमप्रमाणं, यथा-
शुक्लिकायामिदं रजतम् इति ज्ञानम् ॥ २० ॥

तदुभयमुत्पत्तौ परत एव ज्ञप्तौ तु स्वतः
परतश्च ॥ १-२१ ॥

ज्ञानगतप्रामाण्याप्रामाण्यविषये मिथो विवदन्ते दर्श-
प्रकाराः, तथाहि-उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च ज्ञानानां प्रामाण्यं स्वतः,
प्रप्रामाण्यं परत इति मोमांमका वेदान्तिनश्च । उभयत्रापि
प्रामाण्याप्रामाण्यं परत इति नैयायिकाः । अप्रामाण्यं स्वतः
प्रामाण्यं परत इति सौगताः । तच्चविदस्तु “तदुभयमुत्पत्तौ
परत एव ज्ञप्तौ तु स्वतः परतश्च” इति वदन्ति ।

तदुभयम्-प्रामाण्यमप्रामाण्यं च, उत्पत्तौ-स्वोत्पत्तौ
परत एव-ज्ञानकारगतगुणशेषाभ्यामेव उत्पद्यते इति शेषः,
ज्ञप्तौ तु-निश्चये तु स्वतः परतश्च, अभ्यासदशाऽऽपन्ने करतला-
देहाने स्वतः, अनभ्यासदशाऽऽपन्ने सर्पादिज्ञाने परतः-
वाद्-बाधकभ्यां निश्चीयते ।

संव्यवहारः—वाधारहितप्रवृत्तिनिवृत्ती ।
सांव्यवहारिकं, परमार्थे यत् पारमार्थिकम् ।

अयं भावः—वाह्येन्द्रियादिसाधनेभ्यो
तत्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमुच्यते, इदम् अपारमार्थिकं,
न्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वात् । अवाधि-मनःपर्याय
रूपं तु पारमार्थिकं प्रत्यक्षम्, वाह्येन्द्रियादिसामग्री
तद्धि आत्मसन्निधिमात्रेणोत्पद्यते ॥ ४ ॥

तत्राऽऽद्यं द्विविधम्-इन्द्रियनिबन्धनमनि
यनिबन्धनं च ॥ २-५ ॥

तत्र-उभयोर्मध्ये, आद्यं-सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षं, द्विवि
द्विप्रकारं, इन्द्रियनिबन्धनं- चक्षुरादीन्द्रियहेतुकम्, अनि
यनिबन्धनं च-मनोहेतुकं चेत्यर्थः । चक्षुरादीन्द्रियजन्यं
जन्यं च यज्ज्ञानं तत् सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमुच्यते
समुदायार्थः ।

इन्द्रियं द्विविधं, द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियमेदात्,
द्विविधं, निर्वृत्तीन्द्रियोपकरणेन्द्रियमेदात्, निर्वृत्ती
द्विविधं, वाह्याभ्यन्तरमेदात्, तत्र वाह्यं-प्रत्यक्षेण परि-

कर्णशङ्कुल्याद्यनेकप्रकारम्, श्रान्तरं—कदम्बपुष्पाद्याकारम् ।
 उपकरणेन्द्रियं—आभ्यन्तरनिर्वृत्तीन्द्रियस्थितं स्वस्वविषयग्रह-
 णशक्तिरूपं, यस्मिन् उपहते निर्वृत्तीन्द्रियसत्त्वेऽपि विषयग्रहणं
 न भवति तत् ।

मावेन्द्रियमपि द्विविधम्, लब्ध्युपयोगमेदात्, तत्र
 लब्धीन्द्रियं—इन्द्रियावरणक्षयोपशमापरपर्यायार्थग्रहणशक्ति-
 रूपम् । अर्थग्रहणव्यापाररूपमुपयोगेन्द्रियम् । चक्षुषोऽप्रा-
 प्यप्रकाशकारित्वम्, अन्येषामिन्द्रियाणां तु प्राप्यप्रकाश-
 कारित्वमिति ।

नैयायिकादयस्तु सर्वेषामिन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशका-
 रित्वमेव वदन्ति । बौद्धास्तु चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियवर्ज्यानीन्द्रि-
 याणि प्राप्यप्रकाशकारिणीति मन्यन्ते ।

मनोऽपि द्रव्यभावभेदाद् द्विविधम् प्राप्यप्रकाशकारि
 चास्तीति ॥ ५ ॥

एतद् द्वितयमवग्रहेहावाय-धारणाभेदादेक-
 शश्रुर्विकल्पकम् ॥ २-६ ॥

एतद् द्वितयम्—इन्द्रियनिबन्धनमिन्द्रियनिबन्धनं च,

एकराः—प्रत्येकम् अवग्रह-ईहा-अवाय-धारणामेदात्
कल्पकम्—बुतुर्भेदम् ॥ ६ ॥

विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्ता-
मात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामा-
न्याऽऽकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ॥ २-७ ॥

विषयः—सामान्यविशेषात्मकोऽर्थः, विषयी—बुद्धि-
शीन्द्रियानिन्द्रियसमुदायः, तयोः सन्निपातः—योग्यदेशा-
स्थानम्, तदनन्तरमुत्पन्नं यत्सत्तामात्रविषयकं दर्शनम्—निर-
कारं ज्ञानम्, तस्मादनन्तरमुत्पन्नं यत्सत्तामात्र-
विषयकम् ॥ इति सामान्याऽऽकारविशिष्टवस्तुग्रहणम् अवग्रहः
यावत्तन्मन्दाद्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र गृहीतार्थविशेषाऽऽकाङ्क्षणमीहा ॥ २-८ ॥

अत्र गृहीतार्थेण—मनुष्यत्वादि सामान्यरूपेण गृहीतव्या-
प्यत्वे विमेषात्कालेण—अनेन कान्यकृत्वेन भवितव्यम्
इत्येवं रूपमीहापदसाम्यम् ॥ ८ ॥

इति तत्रादिनिर्णयोऽन्वयः ॥ २-९ ॥

ईहितविशेषस्य-ईहाविषयीकृतस्य वस्तुनो निर्णयः
अयं कान्यकुब्ज एव, इत्याकारको निश्चयः-अवायः ॥ ६ ॥

स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणा ॥ २-१० ॥

स एव-अवाय एव, दृढतमावस्थापन्नः-सादरस्य प्रमातुः
केञ्चित्कालं तिष्ठन् धारणेत्यभिधीयते ।

इदमत्र सूत्रचतुष्टयस्य तात्पर्यम्-इन्द्रिशविषयसन्निपाता-
न्तरं प्रथमम् 'अस्ति किञ्चिद्' इत्याकारं निराकारं ज्ञान-
मुत्पद्यते, तद् दर्शनामित्यभिधीयते, तादृशदर्शनानन्तरं मनु-
ष्यत्वाद्यवान्तरमामान्याकारविशिष्टम्-'अयं मनुष्यः' इत्या-
कारकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते सोऽवग्रह इत्युच्यते, तदनन्तरम्
'अनेन कान्यकुब्जेन मचितव्यम्' इत्याद्याकारं विशेषाऽऽकाङ्-
क्षणीहाज्ञानं भवति, ततः 'अयं कान्यकुब्ज एव' इत्या-
कारकं निश्चयात्मकं ज्ञानमुन्मज्जति सोऽवायः, स एवावायः
सादरस्य प्रमातुः किञ्चित्कालं तिष्ठन् धारणेत्यभिधीयते ॥१०॥

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयाद्भेदः ॥२-११॥

ईहायाः-'अनेन कान्यकुब्जेन मचितव्यम्' इत्याकारकस्य
ज्ञानस्य. संशयपूर्वकत्वात्-'किमयं कान्यकुब्ज' उत पाञ्चालः?'

इत्याकारकसंशयपूर्वकत्वात्, संशयाद्भेदः-ईहा ।
 त्थर्थः । संशयस्याप्रमाणत्वादवग्रहादिषु पाठो न कृतः ॥११॥

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां
 पदेशभेदः ॥ २-१२ ॥

एषां-दर्शनावग्रहादीनां, कथञ्चिद् व्यन
 अभेदेऽपि-एकत्वेऽपि. परिणामविशेषात्-पर्यायनयापे
 व्यपदेशभेदः-भिन्नत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः ।

एकजीवद्रव्ये दर्शनादीनां कथञ्चिद्विश्वग्भावेन
 मानत्वादेकत्वेऽपि परिणामापेक्षया कथञ्चित्
 प्रतिपादनमिति भावः ॥ १२ ॥

असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेन असंकीर्ण
 भावतयाऽनुभूयमानत्वाद्, अपूर्वापूर्ववस्तु
 पर्यायप्रकाशकत्वात्, क्रमभावित्वात्
 व्यतिरिच्यन्ते ॥ २-१३ ॥

एते-दर्शनावग्रहादयो व्यतिरिच्यन्ते-परस्परं
 वर्तन्ते । कस्माद् ?

भेदमिकस्वरूपेण ज्ञायमानत्वात् । सामस्त्येनोत्पत्तिस्वत्वे
 सामसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानताऽस्ति. अत उक्तम्-
 असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वात् इति कदाचिद्दर्शनमेव, कदा-
 चेद्दर्शनावग्रहौ, कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयेहा इत्यादि रूपेणा-
 पूर्णतयाऽप्युत्पद्यमानत्वात् । असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वम-
 संकीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वे हेतुः. असंकीर्णस्वभावतया-
 नुभूयमानत्वं च दर्शनावग्रहादीनां परस्परभिन्नत्वे हेतुः,
 प्रथमेको हेतुः, अपूर्वापूर्ववस्तुप्रकाशकत्वात्-वस्तुनो भिन्न-
 भेदधर्मस्य प्रकाशकत्वात्, अयं द्वितीयो हेतुः । क्रमभावि-
 त्वाच्च-क्रमेणोत्पद्यमानत्वाच्च, अयं तृतीयो हेतुः । तथा च येऽ-
 संकीर्णस्वभावतयानुभूयन्ते, अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकाः,
 क्रमभाविनो वा ते परस्परं व्यतिरिक्ताः, यथा तन्मादयः,
 अनुमानादयः, अङ्गुरकन्दलकाण्डादयो वा, तथा चैत्र-
 दर्शनावग्रहादयः, तस्मात् परस्परं भिन्ना इति ॥ १३ ॥

क्रमोप्यमीषामयमेव तथैव संवेदनात्,
 एवं क्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्च
 ॥ २-१४ ॥

अमीषां-दर्शनावग्रहादीनां, क्रमोऽप्ययमेव-आदौ दर्शनं,
 तदनन्तरमवग्रहः, ततः संशयः. पश्चादीहा, ततोऽत्रायः,

इत्याकारकसंशयपूर्वकत्वात्, संशयाद्भेदः-ईहा ।
 त्यर्थः । संशयस्याप्रमाणत्वाद्ब्रह्मादिषु पाठो न कृतः ॥११॥

कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेयां
 षपदेशभेदः ॥ २-१२ ॥

एषां-दर्शनावग्रहादीनां, कथञ्चिद् व्यन
 अभेदेऽपि-एकत्वेऽपि. परिणामविशेषात्-पर्यायनयापेक्ष
 व्यपदेशभेदः-भिन्नत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः ।

एकजीवद्रव्ये दर्शनादीनां कथञ्चिद्विश्वभावेन
 मानत्वादेकत्वेऽपि परिणामापेक्षया कथञ्चित्
 प्रतिपादनमिति भावः ॥ १२ ॥

असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेन असंकी
 भावतयाऽनुभूयमानत्वाद्, अपूर्वापूर्वव
 पर्यायप्रकाशकत्वात्, क्रमभावित्वात्
 व्यतिरिच्यन्ते ॥ २-१३ ॥

एते-दर्शनावग्रहादयो व्यतिरिच्यन्ते-परस्परं
 वर्तन्ते । कस्माद् ? ॥ १३ ॥ २३५

भेदभिन्नस्वरूपेण ज्ञायमानत्वात् । सामस्त्येनोत्पत्तित्वत्वे
 ।पामसंकीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानताऽस्ति, अत उक्तम्-
 असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वात्' इति कदाचिदर्शनमेव, कदा-
 चेदर्शनावग्रहौ, कदाचिदर्शनावग्रहसंशयेहा इत्यादि रूपेणा-
 पूर्णतयाऽप्युत्पद्यमानत्वात् । असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वम-
 संकीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वे हेतुः, असंकीर्णस्वभावतया-
 अनुभूयमानत्वं च दर्शनावग्रहादीनां परस्परभिन्नत्वे हेतुः,
 अयमेको हेतुः, अपूर्वापूर्ववस्तुप्रकाशकत्वात्-वस्तुनो भिन्न-
 भिन्नधर्मस्य प्रकाशकत्वात्, अयं द्वितीयो हेतुः । क्रमभावि-
 त्वाच्च-क्रमेणोत्पद्यमानत्वाच्च, अयं तृतीयो हेतुः । तथा च येऽ-
 संकीर्णस्वभावतयानुभूयन्ते, अपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकाः,
 क्रमभाविनो वा ते परस्परं व्यतिरिक्ताः, यथा स्तम्भादयः,
 अनुमानादयः, अङ्कुरकन्दलकाण्डादयो वा, तथा चैतै-
 दर्शनावग्रहादयः, तस्मात् परस्परं भिन्ना इति ॥ १३ ॥
 क्रमोप्यमीपामयमेव तथैव संवेदनात्,
 एवं क्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्च
 ॥ २-१४ ॥

अमीपां-दर्शनावग्रहादीनां, क्रमोऽप्ययमेव-आदौ दर्शनं,
 तदनन्तरमवग्रहः, ततः संशयः, पश्चादीहा, ततोऽज्ञायः,

इत्यात्मनः संज्ञापूर्वत्वाद्, संज्ञायाद्वेदः-ईश संज्ञाया
 स्तर्थाः । संज्ञायाप्रमाणत्वाद्गणनादिपु पाठो न कृतः ।

कथञ्चिद्भेदेऽपि परिणामविशेषादेया
 पदेशभेदः ॥ २-१२ ॥

एषां-दर्शनानग्रहादीनां, कथञ्चिद्-द्रव्यतयापे
 अभेदेऽपि-एकत्वेऽपि, परिणामविशेषात्-पर्यायनयापे
 व्यपदेशभेदः-भिन्नत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः ।

एकजीवद्रव्ये दर्शनादीनां कथञ्चिद्विश्वभावेन
 मानत्वादेकत्वेऽपि परिणामापेक्षया कथञ्चित्
 प्रतिपादनमिति भावः ॥ १२ ॥

असामस्थेनाप्युत्पद्यमानत्वेन असंकीर्ण
 भावतयाऽनुभूयमानत्वाद्, अ-
 पर्यायप्रकाशकत्वात्, क्रमभावित्वात्
 व्यतिरिच्यन्ते ॥ २-१३ ॥

एते-दर्शनावग्रहादयो व्यतिरिच्यन्ते-परस्परं
 वर्तन्ते । कस्माद् ? असंकीर्णस्वभावतयाऽनुभू

अयमर्थः—यथा सूच्यादिना क्रियमाणस्योत्पलशत-
त्रस्य भेदक्रमः शीघ्रोत्पन्नत्वाद् ज्ञायते, तथा क्वचिद्-
रतलादौ दर्शनादीनामपि क्रमो नाचुभूयते ॥ १७ ॥

पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥२-१८॥

आत्ममात्रापेक्षम्-जीवद्रव्यमेवापेक्षते । अयं भावः—सां-
ख्यहारिकप्रत्यक्षमिन्द्रियादिसापेक्षमात्मद्रव्यमवलम्ब्योत्पद्य-
, पारमार्थिकं तु प्रत्यक्षमिन्द्रियादिनिरपेक्षमात्मद्रव्यमवल-
म्ब्योत्पद्यते, इति ॥ २-१८ ॥

नद् विकलं सकलं च ॥ २-१९ ॥

तद्-पारमार्थिकं प्रत्यक्षम्, विकलम्—असमग्रविषयकम्,
सकलम्—समग्रविषयकमिति द्विभेदमित्यर्थः ॥ १९ ॥

नत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा
। २-२० ॥

तत्र-विकलसकलयोर्मध्ये, विकलं-विकलाख्यं प्रत्यक्षम्,
वधिमनःपर्यायभेदेन द्विविधमित्यर्थः ॥ २० ॥

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भव-
गुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥२-२१॥

सर्वे प्राणान्, इत्यादि... ॥ १४ ॥

अथवा प्रमेयानवगतिप्रसङ्गः ॥ २-११ ॥

अन्यथा-गणोक्तप्रमाणहीनानि, प्रमेयानवगतिप्रसङ्ग
वस्तुनोऽनवभागप्रसङ्गः स्यात् ॥ १७ ॥

न खल्वदृष्टमवगृह्यते, न चानवगृहीतं सां
द्यते, न चासंदिग्धमीह्यते, न चानीहितमवग
न्नाप्यनवेतं धार्यते ॥ २-१६ ॥

अदृष्टे वस्तुनि अवग्रहो न भवति, अनवगृहीते न
भवति, असंदिग्धे ईहा न भवति, अनीहिते अवाया
भवति, अवायाऽविपर्ययकृते वस्तुनि धारणा न भवति ॥ १६ ॥

कचित् क्रमस्यानुपलक्षणमेषाम् आशूत्पादा
उत्पलपत्रशतव्यतिभेदक्रमवत् ॥ २-१७ ॥

अयमर्थः—यथा सूच्यादिना क्रियमाणस्योत्पलशत-
स्य भेदक्रमः शीघ्रोत्पन्नत्वान्न ज्ञायते, तथा क्वचिद्-
तलादौ दर्शनादीनामपि क्रमो नानुभूयते ॥ १७ ॥

परमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥ २-१८ ॥

आत्ममात्रापेक्षम्-जीवद्रव्यमेवापेक्षते । अयं भावः-सां-
वहारिकप्रत्यक्षमिन्द्रियादिसापेक्षमात्मद्रव्यमवलम्ब्योत्पद्य-
, पारमार्थिकं तु प्रत्यक्षमिन्द्रियादिनिरपेक्षमात्मद्रव्यमवल-
म्ब्योत्पद्यते, इति ॥ २-१८ ॥

इत् विकलं सकलं च ॥ २-१९ ॥

तत्-पारमार्थिकं प्रत्यक्षम्, विकलम्-असमग्रविषयकम्,
सकलम्-समग्रविषयकमिति द्विभेदमित्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा

। २-२० ॥

तत्र-विकलसकलयोर्मध्ये, विकलं-विकलाख्यं प्रत्यक्षम्,
वधिमनःपर्यायभेदेन द्विविधमित्यर्थः ॥ २० ॥

अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भव-
गुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरसवधिज्ञानम् ॥ २-२१ ॥

अवधिज्ञानस्य यदावरणं तस्य विरुधविशेषात्-व
 भनामकाद्विनाशाद्, उत्पन्नं भवगुणप्रत्ययं-भवः-सुरन-
 जन्मलक्षणः, गुणः-नयोपशममम्यग्दर्शनादिः, तौ प्रत्ययौ
 रणे यस्य तद् भवगुणप्रत्ययं-भवकारणकं, गुणकारणकं
 तत्र सुरनारकाणामवधिज्ञानं सुरनारकजन्मग्रहणमात्रेणैवो-
 दत इति भवप्रत्ययमित्युच्यते; नरतिरश्चां तु सम्यग्दर्शनादि
 गुणैस्तत्रादुर्भवतीति गुणप्रत्ययमित्यभिधीयते, रूपिद्रव्य-
 गोनरम्-पृथिव्यपतेजोवाय्वन्धकारच्छायाप्रभृतीनि रूपिद्रव्य-
 णि, तद्विषयकम् ॥ २१ ॥

संपमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टाऽऽवरणविच्छे-
 दाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्याय-
 ज्ञानम् ॥ २-२२ ॥

संपमम्प-चारित्र्यस्य, विशुद्धिः-निर्मलता, निबन्धन-
 काणां यस्य स संपमविशुद्धिनिबन्धनो यो विशिष्टावरणवि-
 च्छेदः-मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशम इति यावत् । त-
 द्जातं-उत्पन्नं, मनोद्रव्यपर्यायालम्बनम्-मनोद्रव्यपर्याय-
 ज्ञानम् । चारित्र्यविशुद्ध्या मनःपर्याय-

नाऽऽवरणस्य क्षयोपशमो भवति, तेन च मनोद्रव्यपर्याय-
पयकं ज्ञानमुत्पद्यते, तन्मनःपर्यायज्ञानमुच्यते ॥ २२ ॥ ।

सकलं तु सामग्रीविशेषतः समुद्भूतसमस्ता-
वरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायमाक्षात्कारि-
स्वरूपं केवलज्ञानम् ॥ २-२३ ॥

सकलं तु-सकलाख्यं पारमार्थिकं प्रत्यक्षं पुनः, सामग्री-
शेषसमुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षम्-सामग्री द्विविधा, बहि-
रङ्गा अन्तरङ्गा च, तत्रान्तरङ्गा सामग्री प्रकर्षप्राप्तक्षपक-
णिमम्परदर्शनादिस्वरूपा, बहिरङ्गा पुनर्जिनकालिकमनु-
भवादिरूपा, तेन सामग्रीविशेषेण समुद्भूतः-समुत्पन्नो
समस्ताऽऽवरणक्षयः-तदपेक्षं-तत्कारणकं निखिलद्रव्य-
पर्यायाणां यः साक्षात्कारस्तत्स्वरूपं केवलज्ञानं ज्ञातव्यम् ॥२३॥

तद्वान् अर्हन् निर्दोषत्वात् ॥ २-२४ ॥

तद्वान्-केवलज्ञानवान् । तथा च प्रयोगः-अर्हन् सर्वज्ञः,
निर्दोषत्वात्, यो न सर्वज्ञः स न निर्दोषः, यथा स्थ्यापुरुषः,
निर्दोषश्चार्हन् तस्मात्सर्वज्ञः ॥ २४ ॥

निर्दोषोऽसौ प्रमाणाऽविरोधिवाक्त्वात् ॥२-२५॥

अहं

अथ तृतीयः परिच्छेदः

अस्पष्टं परोक्षम् ॥ ३-१ ॥

वैशद्याभावविशिष्टं यत्प्रमाणं तत् परोक्षप्रमाणम् ॥ १ ॥

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतत्त्व-
प्रकारम् ॥ ३-२ ॥

तत्-परोक्षप्रमाणम्, अन्यत्स्पष्टम् ॥ २ ॥

तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्था-
नदित्याकारं वेदनं स्मरणम् ॥ ३-३ ॥

अनुभवजन्यो यः संस्कारः—आत्मशक्तिवि-
प्रतीभावसम्बन्धनम्—उत्पन्नम्, उक्ति कारणनिरूपणम्,
विप्रमाणमनुभूतार्थः—विषयो यस्य तदनुभूतार्थविषयम्,
विषयप्रदर्शनम्, नदित्याकारं—तत्तद्बुद्धेनोत्पन्नम्,
उत्पन्नप्रतिपादनम्, वेदनं—ज्ञानं स्मरणमिन्द्रियम् ।

स्मरणं प्रत्युद्बुद्धमङ्कारः कारणम् । अनुभूतार्थस्तस्य
विषयः । तच्छब्देनोपलब्धस्तस्य स्वरूपमिति ॥ ३ ॥

तत् तीर्थकरविश्वामिति यथा ॥ ३-४ ॥

तादित्यनेन यत् प्राक् प्रत्यक्षीकृतं रमृतं प्रत्यभिज्ञातं
वितर्किनमनुमिनं श्रुतं वा भगवन्स्तीर्थकरस्य विश्वं-प्रतिकृतिः
तस्य परामर्शः ॥ ४ ॥

अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादि-
गोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ॥३-५॥

अनुभवस्मृतिहेतुकं-प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यं ज्ञानमनुभवः,
स्मृतिज्ञानन्तरोक्ता. ते हेतुयस्य तद्, इति कारणनिरूपणम्,
गवादिषु सदृशपरिणामस्वरूपं गोत्वादिकं तिर्यग्मामान्य-
मित्युच्यते । कटककुण्डलादिपर्यायेषु यदन्वायेद्रव्यं सुवर्णादि-
तदूर्ध्वतासामान्यमित्युच्यते । एतदुभयमादिर्यस्य विसदृश-
परिणामादेः, तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरो-विषयो यस्य
तत् तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरम्, इति विषयनिरूपणम्,
संकलनात्मकं-पदार्थस्य विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन प्रत्यक्षमर्शन-
मात्मा स्वभावो यस्य तद्, इति स्वरूपकथनम्, एतादृशं
यज्ज्ञानं तत्प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ।

प्रत्यभिज्ञानं प्रति अनुभवः स्मृतिश्च कारणम् ।
विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन प्रत्यवमर्शनं तस्य स-
भावः ॥ ५ ॥

यथा तज्जातीय एवायं गोपिण्डः,
गवयः, स एवायं जिनदत्त इत्यादि ॥३॥

‘तज्जातीय एवायं गोपिण्डः’ इति तै । १ । १ । १ ।
दाहरणं, ‘गोसदृशो गवयः’ इति पुनरपि तिर्यक्-सा-
स्योदाहरणप्रदर्शनं नैयायिकाद्या
निरासार्थं, सिद्धान्ते उपमानप्रमाणस्य प्रत्यभिज्ञाने-
वात्, तथाहि—कश्चित्पुमान् वनेचरसकाशाद् यदा
‘गवयः’ इति वाक्यं शुश्रुवे, तदैव तस्य मनसि
रूपेण प्रतिभासमाने गवयपिण्डे गवयशब्दस्य
भूत्, पश्चाद् वनं गतस्थास्य गवयदर्शने जाते
न्याकारसम्बन्धस्मरणे च ‘स एष गवयपदवाच्यः’ इति
नाज्ञानरूपं प्रत्यभिज्ञानं प्रादुर्भवति, एवं ‘गोसदृशो
इत्याद्यापि तथारूपत्वात् प्रत्यभिज्ञानमेव । ‘स
जिनदत्तः’ इत्यूर्ध्वतासामान्यस्योदाहरणम्, आदि
‘स एव वह्निर्नुमीयते मया’ ‘स एवार्थोऽने ।

इत्यादिमरणसदृशितानुमानाऽऽगमादिजन्यं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं
ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

उपलम्भानुपलम्भसंभवं त्रिकालीकलिनमा-
ध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनम् 'इदमस्मिन्
सत्येव भवति' इत्याद्याकारं संवेदनम् ऊहाऽ-
परनामा तर्कः ॥ ३-७ ॥

प्रमाणमात्रेण ग्रहणमुपलम्भः, प्रमाणमात्रेणाग्रहण-
मनुपलम्भः, ताभ्याम्-उपलम्भानुपलम्भाभ्यां, सम्भवः-
उत्पत्तिर्यस्य तत् तथा, इति कारणकीर्तनम् । त्रिकालवर्ति-
साध्यसाधनयोः सम्बन्धः-व्याप्तिः, स आदिर्यस्य निःशेष-
देशकालवर्तिवाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य, स आलम्बनं-
विषयो यस्य तत् तथा, इति विषयनिरूपणम् । 'इदमस्मिन्
सत्येव भवति इदमस्मिन्नसति न भवत्येव' इत्याकारं संवे-
दनं तर्कः, तस्यैव ऊहेति नामान्तरम् ।

अयं भावः- 'वह्नौ सत्येव धूमो भवति बह्व्यभावे न
भवति' इत्याकारकं ज्ञानं तर्क इत्युच्यते, । 'बह्विसत्त्वे एव
धूमोपलम्भो बह्व्यभावे धूमस्यानुपलम्भः' इति उपलम्भा-

इत्याकारिकां व्याप्तिं स्मरति, ततः 'अयं बद्धिमान्' इत्याकारकं
बुद्धिज्ञानमुन्मज्जाति तत्स्वार्थानुमानमित्युच्यते ॥ १० ॥

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥३-११॥

अन्यथानुपपत्तिः—अविनाभावः, सा च साध्यवद्भि-
न्नाऽवृत्तित्वरूपा, हेत्वधिकरणवृत्त्यभावाऽप्रतियोगिसाध्यसा-
मानाधिकरण्यरूपा वा । निश्चिताऽन्यथानुपपत्तिरेव लक्षण-
स्वरूपं यस्य स हेतुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥ ३-१२ ॥

त्रीणि लक्षणानि—पक्षसत्त्व-सपक्षसत्त्व-विपक्षाऽसत्त्वानि
यस्य स त्रिलक्षणकः सौगतसम्मतः, आदिपदेनासत्प्रति-
पक्षत्वमवाधितविषयत्वमितिद्वयं मीलित्वा नैयायिकाभिमतः
पञ्चलक्षणकश्च हेतुर्न भवतीति भावः ॥ १२ ॥

तस्य हेत्वाभा

र हेतुलक्षणस्य 'पर्वतो धूमवान्

तस्य पक्षसद् संभवादतिव्याप्तिः स्यात् ।

बह्वेलाया साध्यशब्द बह्वेः' इत्यादिव्यभिचारिस्थ-

अयं व्याप्तेरनुपपत्ति

‘समस्तवस्तुवेदी समस्ति’ इत्यत्र समस्तवस्तुवेदी-सर्वज्ञो
 वर्मा, तस्य च विकल्पेन प्रसिद्धिः, नहि हेतुप्रयोगात् पूर्व
 विकल्पं विहाय सर्वज्ञः केनापि प्रमाणेन सिध्यति । ‘क्षितिधर-
 कन्धरेयं धूमध्वजवती’ इत्यत्र धर्मिभूतायाः क्षितिधरकन्ध-
 रायाः प्रत्यक्षेणैव प्रसिद्धिः । ‘ध्वनिः परिणतिमान्’
 इत्यत्र धर्मिणो-ध्वनेः प्रमाणेन विकल्पेन च प्रसिद्धिः,
 श्रूयमाणस्य शब्दस्य प्रत्यक्षप्रमाणेन, अतीतानागतयोस्तु
 विकल्पेन प्रसिद्धिरिति विवेकः ॥ २२ ॥

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानम्, उपचा-
 रात् ॥ ३-२३ ॥

‘पर्वतो वह्निमान् धूमात्’ इत्याकारकं पक्षहेतुवच-
 नात्मकं परार्थमनुमानम्, उपचारात्—पक्षहेतुवचनस्य
 जडत्वेन मुख्यतः प्रामाण्यासम्भवात्तत्रानुमानशब्दप्रयोगः
 कारणे कार्योपचारादौपचारिकः, बोधव्यगतं ज्ञानं कार्यं,
 तस्य च कारणं पक्षहेतुवचनम् । अथवा कार्ये कारणोप-
 चारात्, वक्तृगतं स्वार्थानुमानं कारणं तस्य पक्षहेतुवचनं
 कार्यमिति ॥ २३ ॥

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मात् । स हि साध्यस्य
 हेतोरुपसंहारवचनवत् पक्षप्रयोगोऽ
 साभ्ययितव्यः ॥ ३-२४ ॥

अयं भावः—चौद्धाः खलु पक्षप्रयोगं न ज्ञेयं
 ते हि कदाचित् “यो यो धूमवान् स स वह्निमान्
 महानसं धूमावांश्चायम्” इत्याकारकं व्याप्तिपुरस्सरं ।
 तोपसंहारं, कदाचित् “धूमवानयं यो यो धूमवान्
 स वह्निमान् यथा महानसम्” इत्याकारकं
 पूर्वकं व्याप्त्युपसंहारमेवानुमानं वदन्ति, तान्
 कारयितुमाहुः—साध्यस्येत्यादि—यथा हेतोः
 सम्बन्धिता प्रसिद्धयर्थं, “धूमावांश्चायम्” इत्याकारकं
 रूपसंहारवचनं स्वीक्रियते, तथैव साध्यस्य
 सम्बन्धिताप्रसिद्धयर्थं ‘पर्वतो वह्निमान्’ इत्याकारकः
 प्रयोगोऽप्यङ्गीकर्तव्य इति ॥ २४ ॥

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं
 ध्यानः कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते ? ॥३-

कार्यस्वभावानुपलम्बेदात् . त्रिदिशं साधनमभिधाय-
 क्त्वा, असिद्धतादिनिरसनद्वारा स्वसाध्यसाधनसामर्थ्य-
 दर्शनरूपं तत्समर्थनं विदधानः—कुर्वाणः कः खलु पक्षप्रयोगं
 नाङ्गीकुरुते? अपि तु सर्वोऽपि प्रामाणिकः स्वीकुरुत इत्यर्थः ।
 अयं भावः—पक्षप्रयोगमन्तरा त्रिविधस्य हेतोः समर्थनं निरा-
 श्रयं स्यात्, तस्मात् तत्समर्थनं कुर्वता सौगतेन पक्षप्रयो-
 गोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य एव ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायिवचनं परार्थं प्रत्य-
 क्षं, परप्रत्यक्षहेतुत्वात् ॥ ३-२६ ॥

यथानुमानेन प्रतीतोऽर्थः परं प्रति प्रतिपाद्यमानो वचन-
 रूपापन्नः परार्थमनुमानमभिधीयते तथा प्रत्यक्षेणावगतोऽ-
 प्यर्थोऽन्यस्मै प्रतिपाद्यमानः परार्थं प्रत्यक्षमित्युच्यताम्, पर-
 प्रत्याचनस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमण्डिखण्डमण्डि-
 ताऽऽभरणभारिणीं जिनपतिप्रतिमाम् ॥३-२७॥

पशन्तेनुपपत्तौ ननु लक्षणस्य प्रत्ययस्यैव परप्रतिनि-
 र्त्तं न दृष्टान्तादिः उपपत्तम् ॥ ३-२८ ॥

‘पशन्ते’ इति शब्दं ‘पशन्’ इत्याकारकतायाः
 प्रतिपाद्यमानत्वं प्रनिष्ठायां, न दृष्टान्तादिः उपपत्तम्, अपि
 पदेनोपपत्तयनिगमनाः यो गृह्यते । एतेन व्याप्तिप्रदर्शन-
 दृष्टान्तवचनोपेतं पदधर्मोपपत्तौ लक्षणस्यैव परप्रतिनि-
 र्त्त-हेतु-दृष्टान्तोपपत्तयनिगमनस्यैव उपपत्तयं ज्ञेयम् ।
 चैशेषिकाभ्यामनुमानमात्रादि तन्निष्पन्नं वेदितव्यम् ।
 यवयवद्वयस्वीकारश्च व्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया दृष्टव्यः ।
 अतिव्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया तु ‘धूमोऽथ नियते’ इति
 हेतुप्रयोगमात्रात्मकमेवानुमानं भवति, “मन्दमतींस्तु व्युत्प-
 यितुं दृष्टान्तोपपत्तयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि” [॥ ३-४३ ॥
 इति वक्ष्यन्ति ॥ २८ ॥

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्र-
 कारः ॥ ३-२९ ॥

‘बह्विसत्त्वे एव धूमसत्त्वम्’ इत्याकारकतायाः
 प्रकारेण हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, ‘बह्वन्यभावे धूमाभावः’

इत्याकारकसाध्याभावप्रकारेण हेतोरनुपपत्तिरन्यथानुपपत्तिः,
ताभ्यामन्वयव्यतिरेकस्वरूपाभ्यां तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां
हेतुप्रयोगो द्विभेद इत्यर्थः ॥ २६ ॥

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति
साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥३-३०॥

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृषा-
नुमत्त्वे, धूमवत्त्वस्योपपत्ते, असत्यनुपपत्तेर्ना
॥ ३-३१ ॥

असत्यनुपपत्तेः—असति कृशानुमत्त्वे धूमवत्त्वस्यानुप-
पत्तेरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्विती-
यप्रयोगस्यैकत्रानुपयोगः ॥ ३-३२ ॥

अयं भावः—यत्र तथोपपत्तिप्रयोगेण साध्यसिद्धिः
अज्ञाता, तत्रान्यथानुपपत्तिप्रयोगस्य नोपयोगः, एवमन्यथाऽ-

नुपपत्तिप्रयोगेण साध्यसिद्धौ संजातायां तथोपपत्तिप्र
नोपयोग इति ॥ ३२ ॥

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्यां
पक्षहेतुवचनयोरेव व्यापारोपलब्धेः ॥ ३-३३ ॥

नैयायिकादयो दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यप्यनुभावा
ङ्गत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति, तत्र तैर्दृष्टान्तवचनं किं परप्रतिपत्त
स्वीक्रियते ? उत व्याप्तिनिर्णयार्थं ? आहोस्विद् व्याप्ति
स्मरणार्थम् ? इति विकल्पत्रयमुद्भाव्य प्रथमं विकल्पं दू
यन्ति न दृष्टान्तवचनमिति—‘पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वान्
थाऽनुपपत्तेः’ इति पक्षहेतुवचनलक्षणावयवद्वयेनैवाविस्मृ
सम्बन्धस्य साध्यप्रतिपत्तिसम्भवे दृष्टान्तवचनं निरर्थकमि
मावः ॥ ३-३३ ॥

न च हेतोरन्यथाऽनुपपत्तिनिर्णीतये यथोक्त
तर्कप्रमाणादेव तदुपपत्तेः ॥ ३-३४ ॥

द्वितीयविकल्पं दूषयन्ति न चेति—हेतोर्व्याप्ति
मपि दृष्टान्तस्य नोपयोगः, तर्कप्रमाणादेव व्याप्तिनिर्णयो
पक्षेः ॥ ३४ ॥

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते लोकल्येन
व्याप्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्तरापेक्षाया-
मनवस्थितेर्दुर्निवारः समदतारः ॥ ३-३५ ॥

अयं भावः—पक्षे पर्वते बहिष्कृत्योर्व्याप्तिनिर्णयार्थं
यदि दृष्टान्तस्य महानसस्योपयोगः, तर्हि नियतैकविशेष-
स्वरूपे दृष्टान्ते महानसे व्याप्तिनिर्णयः कथं जातः? इति वक्त-
व्यम्, अन्येन दृष्टान्तेन चेत्, तत्रापि कथम्? अन्येन चेत्,
अनवस्थादुस्तरा महानदी, तस्मात्तर्कप्रमाणादेव व्याप्ति-
निर्णयोपपत्तौ तदर्थं दृष्टान्तवचनं न कर्तव्यमिति ॥ ३५ ॥

नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य
व्युत्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः
॥ ३-३६ ॥

व्याप्तिस्मरणेन दृष्टान्तवचनं न प्रभवति प्रतिपन्न-
प्रतिबन्धस्य व्युत्पन्नमतेः 'पर्वतो बहिमान्
धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेः' इत्याकारकपक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्र-
सिद्धेः—व्याप्तिस्मरणस्य प्रसिद्धेः ॥ ३६ ॥

तिष्ठे, अत इयमन्तर्व्याप्तिशब्देनोच्यते । 'अयं देशोऽभियात्
 धूमवत्त्वाद् यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा पाकस्थानम्'
 प्रत्र पक्षीकृताविषयादेशादन्यत्र पाकस्थाने साधनस्य धूमस्य
 साध्येन वह्निना सह व्याप्तिर्भवति, अतो वह्निर्व्याप्तिशब्दे-
 नोच्यते ॥ ३८-३९ ॥

नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं
 पक्षहेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्भावात् ॥ ३-४० ॥

न केवलं दृष्टान्तस्य परप्रतिपत्तावमामर्थ्यम्, अपि तु
 उपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं नास्ति, पक्षहेतु-
 प्रयोगादेव परप्रतिपत्तेः सद्भावात् ॥ ४० ॥

समर्थनमेव परं परप्रतिपत्त्यङ्गमास्तां, तदन्त-
 रेण दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तदसम्भवात् ॥ ३-४१ ॥

अयमर्थः—असिद्धतादिदोषनिरसनपूर्वकस्वसाध्यसाधन-
 सामर्थ्यप्रदर्शनरूपं हेतोः समर्थनं विना दृष्टान्तादिप्रयो-
 गेऽपि न साध्यसिद्धिर्भवितुमर्हतीति समर्थनमेव परप्रतिपत्ता-
 चङ्गं भवतु किं दृष्टान्तादिप्रदर्शनेन ? ॥ ४१ ॥

व्युत्पन्नानाश्रित्य परार्थानुमानस्वरूपमुक्तं संप्रति मन्-
मतीनाश्रित्य नत् प्रदर्शयन्ति—

मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिग-
मनान्यपि प्रयोज्यानि ॥ ३-४२ ॥

अपिशब्दान्पक्षेत्, पक्षादिषु सम्भाव्यमानदोषनिराक-
रणरूपाः शुद्धयश्च पञ्च ग्राह्याः ॥ ४२ ॥

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पदं दृष्टान्तः ॥ ३-४३ ॥

प्रतिबन्धः-व्याप्तिः तस्याः प्रतिपत्तेः-स्मरणस्य, आम्-
दं स्यान्-महानसादि दृष्टान्त इत्युच्यते ॥ ४३ ॥

स द्वेषा साधर्म्यतो वैधर्म्यतश्च ॥ ३-४४ ॥

समानो धर्मो यस्यासौ सधर्मा तस्य भावः साधर्म्य-
अन्वयः, विरुद्धो धर्मो यस्यासौ विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्य-
व्यतिरेकः, ताभ्यां साधर्म्यवैधर्म्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां
दृष्टान्तो द्विभेद इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यत्र साधनधर्मसत्तायामेदं साध्यधर्मजन
प्रकाश्यते स साधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ३-४५ ॥

* * * * *

*यथा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वद्विर्यथा महा-
नसः [० लम् ?] ॥ ३-४६ ॥

* * * * *

यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः
प्रदर्श्यते स वैधर्म्यदृष्टान्तः ॥ ३-४७ ॥

* * * * *

*यथाऽग्न्यभावे न भवत्येव धूमः, यथा जला-
शये ॥ ३-४८ ॥

* * * * *

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः ॥ ३-४९ ॥

*यथा धूमश्चात्र प्रदेशे ॥ ३-५० ॥

* प्रतिबिम्बं चत्रत्रयमपि न मुद्रितं म्यादादस्तावते । सं०

उपलब्धिर्विधिरिषेधरोः सिद्धिनिबन्धत्त-
नुपलब्धिश्च ॥ ३-५५ ॥

साध्यं द्विविधं विधिरूपं निषेधरूपं च, हेतुश्च द्विविध
उपलब्धिरूपोऽनुपलब्धिरूपश्च, तत्र उपलब्धिरूपो हेतुर्विधि-
रूपस्य साध्यस्य साधकः, अनुपलब्धिरूपो हेतुर्निषेधरूपस्य
साध्यस्य साधक इति येषमिमन्यन्ते ताशिराकर्तुमाहुः—
उपलब्धिरिति—

अयं भावः—यथा उपलब्धिर्विधिरूपस्य साध्यस्य
साधिका तथा निषेधरूपस्यापि, एवमनुपलब्धिर्यथा निषेध-
रूपस्य साध्यस्य साधिका तथा विधिरूपस्यापि, तस्मादुप-
लब्धिर्विधिरूपस्यैव साध्यस्य साधिका, अनुपलब्धिर्निषेध-
रूपस्यैवेति नियमो न कर्तव्यः ॥ ५५ ॥

विधिः सदंशः ॥ ३-५६ ॥

सदसदात्मकस्य वस्तुनो यः सदंशः—भावरूपः स
विधिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

प्रतिषेधोऽसदंशः ॥ ३-५७ ॥

सदसदात्मकस्य वस्तुनो योऽसदंशः—अभावरूपः
प्रतिषेध इति ॥ ५७ ॥

स चतुर्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतरा-
भावोऽत्यन्ताभावश्च ॥ ३-५८ ॥

सः—प्रतिषेधः प्रागभावादिभेदेन चतुर्विधं इत्यर्थः ।
वस्तुन उत्पत्तेः प्राग् अभावः प्रागभावः, प्रध्वंसरूपोऽभावः
प्रध्वंसाभावः, इतरस्यैतदस्मिन्नभाव इतरेतराभावः, अत्यन्त-
कालत्रयेऽप्यभावोऽत्यन्ताभावः ॥ ५८ ॥

यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्राग-
भावः ॥ ३-५९ ॥

यस्य पदार्थस्य—निवृत्तावेव नाशे एव सति, कार्यस्य
समुत्पत्तिः स पदार्थः अस्य कार्यस्य प्रागभावः ॥ ५९ ॥

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य
घटस्य मृत्पिण्डः ॥ ३-६० ॥

मृत्पिण्डस्य नाशे सत्येव घटस्योत्पत्तिर्भवति अतः
मृत्पिण्ड एव घटस्य प्रागभावः ॥ ६० ॥

घटुत्पत्तौ कार्यस्य भद्रं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वं-
साभावः ॥ ३-६१ ॥

यस्य पदार्थन्योत्पत्तौ कार्यस्यादर्यं विपत्तिः-विनाशः
न पदार्थः अस्य कार्यस्य प्रध्वंसाभावः ॥ ६१ ॥

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्य-
मानस्य कलशस्य कपालकदम्बकम् ॥ ३-६२ ॥

घटनाशमन्तरा कपालोत्पत्तिर्न भवतीति कपालकदम्ब-
कं घटस्य प्रध्वंसाभावः ॥ ६२ ॥

स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः
॥ ३-६३ ॥

स्वरूपान्तरात्-स्तम्भादिस्वरूपान्तरात्, स्वरूपव्यावृ-
त्तिः-घटादिस्वरूपस्य व्यावृत्तिः, इतरेतराभावः-अन्योऽन्या-
मां इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः
॥ ३-६४ ॥

साध्येन सह विरुद्धस्य हेतोरुपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिरिति-
 श्यते ॥ ६७ ॥

तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा ॥३-६८॥

विधिरूपस्य साध्यस्य सिद्धावविरुद्धोपधिः षोढा-पद-
 प्रकारेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

षट्प्रकारानाहुः—

साध्येनाविरुद्धानां व्याप्य-कार्य-कारण-पूर्व-
 चरोत्तरचर--सहचराणामुपलब्धिः ॥ ३-६९ ॥

साध्येनाविरुद्धस्य व्याप्यस्य, कार्यस्य, कारणस्य, पूर्व-
 चरस्य, उत्तरचरस्य, सहचरस्य चोपलब्धिः, व्याप्याविरुद्धो-
 पलब्धिः, कार्याविरुद्धोपलब्धिः, कारणविरुद्धोपलब्धिः,
 पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः, उत्तरचराविरुद्धोपलब्धिः, सहचरा-
 विरुद्धोपलब्धिरित्यविरुद्धोपलब्धेः षड् श्रेया इत्यर्थः ॥६९॥

तमस्विन्यामास्वाद्यमानादास्रादिफलरसाद्
 एकसामग्र्यनुमित्या रूपाद्यनुमितिलभिस-
 न्यमानैरभिमतमेव किरुपि कारणं हेतुतया

पूर्वचरोत्तरचरयोः स्वभावेऽन्तर्भावो न सम्भवति तदन्तर्भावो न सम्भवति तयोः स्वभावेऽन्तर्भावो न सम्भवति ।
 कालव्यवधाने—कालव्यवधाने, उपलम्भभावात् ।

अयं भावः—नाध्यमाधनदोन्तादान्ते मति स्वभाव-
 हेतावन्तर्भावो भवेत्, यथा—'अयं नृचः शिशुपात्वात्' इत्यस्य
 स्वभावेऽन्तर्भावः तथा नाध्यमाधनयोः कार्यकारणभावे सति
 कार्यहेतोः कारणहेतोः वाऽन्तर्भावो विभाव्येत, यथा 'पर्वतो
 वह्निमान् धूमात्' इत्यस्य कार्ये, 'मविष्यति वर्ष तथाविध-
 वारिवाहविलोकनात्' इत्यस्य कारणेऽन्तर्भावः । न च पूर्वच-
 रोत्तरचरयोः स्वभावे कार्यकारणभावे वाऽन्तर्भावः सम्भवति,
 स्वभावकार्यकारणभावयोः कालव्यवधाने उपलम्भभावात्,
 पूर्वचरोत्तरचरयोस्तु कालव्यवधानेऽपि उपलम्भो भवति
 तस्मान्न स्वभावे कार्ये कारणे वाऽन्तर्भावः ॥ ७१ ॥

न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रदशासंवेदनमर-
 णयोः प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं, व्यवहि-
 तत्वेन निर्व्यापारत्वात् ॥ ३-७२ ॥

ननु वर्तमानप्रबोधं प्रति अतीतस्य जाग्रदशासंवेदनस्य,
 एवं सांप्रतिकं ध्रुवाऽवीक्षणादिकमरिष्टं प्रति अनागतस्य

षाणयोरिव सदैवोत्पद्यमानत्वान्न कार्ये कारणे । जगत्स
 तस्मात्सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु स्वभावादिषु ।
 इति ॥ ७६ ॥

ध्वनिःपरिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्
 यः प्रयत्नाऽनन्तरीयकःस परिणतिमान्
 यथास्तम्भः यो वा न परिणतिमान् स न प्रय
 त्नाऽनन्तरीयकः, यथा वान्ध्येयः, प्रयत्ना-
 नन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमा-
 निति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिः
 साधर्म्येण वैधर्म्येण च ॥ ३-७७ ॥

अत्र परिणतिमत्त्वेन साध्येनाविरुद्धस्य प्रयत्नाऽनन्तरी
 यकत्वस्य व्याप्यस्योपलब्धिर्वर्तते इति व्याप्याविरुद्धोप
 लब्धिः । यद्यपि धूमादिस्वरूपकार्यादिहेतूनामपि साध
 व्याप्यत्वं वर्तते तथापि तादृशव्याप्यत्वं नेह
 अपि तु कथञ्चित्साध्येन सह तादात्म्येन स्थितस्य
 नन्तरीयकत्वादेः स्वरूपमेव व्याप्यत्वेन विवाचितं अत एव
 स्वभावोपलब्धिरित्यप्युच्यते ॥ ७७ ॥

अस्त्यत्र गिरितिरुद्धे भनञ्जयः, धूमस्तसुपल-
म्भात्, इति कारणस्य ॥ ३-७८ ॥

अत्र साध्येन वतिनाञ्जित्तस्य कार्यस्य धूमस्यो-
पलब्धिर्नते इति आर्याविरुद्धोपलब्धिः ॥ ७८ ॥

भविष्यति वर्ष, तथाविधवारिवाहविलोक-
नात्, इति कारणस्य ॥ ३-७९ ॥

अत्र साध्येन वर्षेणाञ्जित्तस्य तथाविधवारिवाहस्य
कारणस्योपलब्धिः कारणाविरुद्धोपलब्धिः । एवं 'अस्त्यत्र
क्षया छत्रान्' इत्यप्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

उदेष्यति मुहूर्त्तान्ते तिष्यतारका, पुनर्वसूदय-
दर्शनात्, इति पूर्वचरस्य ॥ ३-८० ॥

तिष्यतारका-पुष्यनक्षत्रम् । अत्र साध्येन भविष्यत्तिष्य-
तारकोदयेनाविरुद्धस्य पुनर्वसूदयस्य पूर्वचरस्योपलब्धिरिति-
पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः । आश्विनी, मरुणी, कृत्तिका, रोहिणी,
मृगशीर्षम्, आर्द्रा, पुनर्वसू, पुष्यः, आश्लेषा, मघा, पूर्वा-
फल्गुनी, उत्तराफल्गुनी, इस्तः, चित्रा, स्वातिः, विशाखा,

अनुराधा, ज्येष्ठा, मूलम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, अभिषिक्त-
श्रवणः, धनिष्ठा, शतभिषक्, पूर्वामद्रपदा. उत्तरामद्रपदा.
रेवती, इति क्रमेणाष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि ॥ ८० ॥

उदगुर्मुहूर्त्तात्पूर्वं पूर्वफल्गुन्यः, उत्तरफल्गुनी-
नामुदयोपलब्धेः, इत्युत्तरचरस्य ॥ ३-८१ ॥

अत्र साध्येनातीतपूर्वफल्गुन्युदयेनाविरुद्धस्य उत्तर-
फल्गुनीनामुद्गमस्यात्तरचरस्योपलब्धिः, इत्युत्तरचराविरुद्धो-
पलब्धिः ॥ ८१ ॥

अस्तीह सहकारफले रूपाविशेषः, समास्वाय-
मानरसविशपात्, इति सहचरस्य ॥ ३-८२ ॥

अत्र रूपविशेषेण साध्येनाविरुद्धस्य सहचरस्य र-
विशेषस्योपलब्धिरिति सहचराविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८२ ॥

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपात्तैः सप्तप्र-
कारा ॥ ३-८३ ॥

प्रतिषेधात्मके साध्ये विरुद्धोपलब्धिः
इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नत्राऽऽद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥ ३-८१ ॥

प्रतिषेध्यस्यार्थज्ञेयः स्वभावः—स्वल्पं तेन सह यत्मा-
त्रादिक्रमं तन्योपलब्धिः स्वभावविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८१ ॥

यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तः, एतेकान्तस्यो-
पलम्भान् ॥ ३-८५ ॥

अत्र प्रतिषेध्यः सर्वथैकान्तः तत्स्वरूपेण सह साक्षा-
द्विरुद्धोपलब्धिः तन्योपलब्धिविगति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः
॥ ८५ ॥

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट्
॥ ३-८६ ॥

प्रतिषेध्येनार्थेन सह ये साक्षाद्विरुद्धास्तेषां ये व्याप्ता-
दयो व्याप्य-कार्य-कारण-पूर्वचरोत्तरचर-सहचरास्तेषां
उपलब्धयः षट् तथाहि—विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः, विरुद्धकार्यो-
पलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिः,
विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिः, विरुद्धसहचरोपलब्धिश्चेति ॥ ८६ ॥

विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य पुंसः
तत्त्वेषु निश्चयः, तत्र सन्दहात् ॥ ३-८७ ॥

अत्र प्रतिषेध्यः तत्त्वेषु निश्चयः तेन साक्षाद्विरुद्धोऽति-
शयः तस्य व्याप्यः सन्देहः, तस्योपलब्धिरिति विरुद्धव्या-
प्तोपलब्धिः ॥ ८७ ॥

विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा—न विद्यतेऽस्य क्रोधा-
द्युपशान्तिः, वदनविकारादेः ॥ ३-८८ ॥

अत्र प्रतिषेध्यः क्रोधाद्युपशमः तद्विरुद्धश्चानुपशमः,
तन्कारणस्य नाग्नत्यादिस्वरूपस्य वदनविकारादेरुपलब्धिरिति-
विरुद्धकार्योपलब्धिः ॥ ८८ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्य महर्षेरस-
त्यं वचः गमस्ति, गगद्ग्रेषु कालुष्याकलङ्कित-
ज्ञानगम्यत्रन्वान् ॥ ३-८९ ॥

अथ प्रतिषेध्यमपत्यं तद्विरुद्धं मत्स्यं तस्य कारणं गग-
द्ग्रेषु कालुष्याकलङ्कितं ज्ञानं तस्योपलब्धिरिति विरुद्धकारणो-
पलब्धिः ॥ ८९ ॥

विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा — तद्विष्यति
मुहूर्तान्ते पुण्यतारा, रोहिण्युद्गमात् ॥ ३-९० ॥

अत्र प्रतिषेधो भविष्यत्पुण्यतारोदयः तद्विरुद्धो मृग-
शीर्षोदयः तस्य पूर्वचरो रोहिण्युदयः तस्योपलब्धिरिति विरु-
द्धपूर्वचरोपलब्धिः ॥ ९० ॥

विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा — तदोगान् मुहूर्तात्
पूर्वं मृगशिरः, पूर्वफल्गुन्युदयात् ॥ ३-९१ ॥

अत्र प्रतिषेधो मृगशीर्षोदयः तद्विरुद्धो मृगोदयः तदुत्त-
रचरः पूर्वफल्गुन्युदयः तस्योपलब्धिरिति विरुद्धोत्तरचरोपल-
ब्धिः ॥ ९१ ॥

विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा — तात्त्विक्य मि-
थ्याज्ञानं, सम्यग्दर्शनात् ॥ ३-९२ ॥

अत्र प्रतिषेध्यं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तस्य
सहचरं सम्यग्दर्शनं तस्योपलब्धिरिति विरुद्धसहचरोपलब्धिः
॥ ९२ ॥

कार्यानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्राऽप्रतिहतश-
क्तिकं बीजमङ्कुरानवलोकनात् ॥ ३-९८ ॥

अत्र प्रतिषेध्यं अप्रतिहतशक्तिविशिष्टं बीजं तत्कार्यमङ्कुरं
तस्यानुपलब्धिरिति कार्यानुपलब्धिः ॥ ९८ ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृ-
तयो भावाः, तत्त्वार्थश्रद्धानाभावात् ॥ ३-९९ ॥

अत्र प्रतिषेध्यं प्रशमप्रभृतयो भावाः—प्रशम-संवेग-नि-
र्वेदानुकम्पाऽऽस्मिन्वयस्वरूपान्मपरिणामविशेषा, तत्कार्यं
नगार्थश्रद्धान--सम्यग्दर्शनं. तस्यानुपलब्धिरिति कारणा-
नुपलब्धिः । एव नास्त्यत्र धूमो बह्वयभावाद्, इत्यादी-
न्यायुदाहरणानि ज्ञानव्यानि ॥ ९९ ॥

पूर्वचगानुपलब्धिर्यथा—नोद्गमिष्यति सुहूर्ता-
न्ने स्वातिनक्षत्रं, चित्रोदयाऽदर्शनात् ॥ ३-१०० ॥

अत्र प्रतिषेध्यः स्वान्युदयः तत्पूर्वचरश्चित्रोदयस्तस्या-
न्वितिरिति पूर्वचगानुपलब्धिः ॥ १०० ॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा-नोदगलत् पूर्वभापदह
मुहूर्तात् पूर्वम्, उत्तरभद्रपदोद्गमाऽनवगमात्
॥ ३-१०१ ॥

अत्र प्रतिषेध्यः पूर्वभद्रपदोदयः तदुत्तरचरं उत्तरभद्रप-
दोदयः तस्यानुपलब्धिरित्युत्तरचरानुपलब्धिः ॥ १०१ ॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा-तास्त्यस्य सत्यज्ञानं,
सम्यग्दर्शनानुपलब्धेः ॥ ३-१०२ ॥

अत्र प्रतिषेध्यं सम्यग्ज्ञानं तत्सहचरं तस्यग्दर्शनं तस्मात्-
नुपलब्धिरिति सहचरानुपलब्धिः ॥ १०२ ॥

विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतौ पञ्चधा
॥ ३-१०३ ॥

विधिस्वरूपे साध्ये विरुद्धानुपलब्धिः पञ्चप्रकारे-
त्यर्थः ॥ १०३ ॥

विरुद्धकार्य-कारण-स्वभाव-व्यापक-सह-
चरानुपलम्भभेदात् ॥ ३-१०४ ॥

कार्यानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्राऽप्रतिहतश-
क्तिकं बीजमङ्कुरानवलोकनात् ॥ ३-९८ ॥

अत्र प्रतिषेध्यं अप्रतिहतशक्तिविशिष्टं बीजं तत्कार्यमङ्कुर-
तस्यानुपलब्धिरिति कार्यानुपलब्धिः ॥ ६८ ॥

कारणानुपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रशमप्रभृ-
तयो भावाः, तत्त्वार्थश्रद्धानाभावात् ॥ ३-९९ ॥

अत्र प्रतिषेध्यं प्रशमप्रभृतयो भावाः—प्रशम-संवेग-नि-
र्वेदानुकम्पाऽऽस्तिक्यस्वरूपात्मपरिणामविशेषाः, तत्कार्यं
तत्त्वार्थश्रद्धानं—सम्यग्दर्शनं, तस्यानुपलब्धिरिति कारणा-
नुपलब्धिः । एवं नास्त्यत्र धूमो वह्नयभावाद्, इत्यादी-
न्यप्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि ॥ ६९ ॥

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा—नोद्गमिष्यति सुदूर्ता-
'न्ते स्वातिनक्षत्रं, चित्रोदयाऽदर्शनात् ॥ ३-१०० ॥

अत्र प्रतिषेध्यः स्वात्युदयः तत्पूर्वचरश्चित्रोदयस्तस्वा-
नुपलब्धिरिति पूर्वचरानुपलब्धिः ॥ १०० ॥

“गमस्तत्र प्रदेशे रन्ननिधानं” इत्यनेन लौकिकानां
जनकादीनामाम्बुं प्रदर्शितं. “गन्ति रन्नमानुप्रभृतयः”
इत्यनेन तु लोकोत्तराणं तीर्थकरादीनामाम्बुं निरूपितम् ॥ ३ ॥

अभिधेयं वस्तु यथाऽवस्थितं यो जानीते
यथाज्ञानं चाभिधत्ते स आप्तः ॥ ४-४ ॥

तस्य हि वचनमविसंवादि भवति ॥ ४-५ ॥

हि—यस्मात् तस्य आप्तस्य वचनमविसंवादि—सफलप्रवृ-
त्तिजनकं भवति तस्मात् स आप्त इति भावः ॥ ५ ॥

स च द्वेषा लौकिको लोकोत्तरश्च ॥ ४-६ ॥

लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः
॥ ४-७ ॥

अत्राऽऽहुर्मिमांसकाः—नहि पौरुषेयस्याऽऽगमस्य प्रामा-
ण्यं भवितुमर्हति, अमप्रमादादिदोषसुलभत्वात्पुरुषस्य, न

। “प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसजत् तत्र श्रयो वेदा छन्व-
सृजन्त” “प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्याद्या-
गमेनापि वेदस्य पौरुषेयत्वमेव प्रतीयते, इति न कथमपि
वेदस्याऽपौरुषेयत्वं सिद्धिपथमायाति नतरां प्रामाण्यमिति
॥ ७ ॥

वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम् ॥ ४-८ ॥

* * * * *

अकारादिः पौद्गलिको वर्णः ॥ ४-९ ॥

पुद्गलैः—भाषावर्गणापरमाणुभिरारब्धः पौद्गलिकः ।
एतेन वर्णनित्यत्ववादिनो भीमांसकाः, गगनगुणत्ववादिनो
नैयायिकाश्च निरस्ता वेदितव्याः तथाहि—वर्णानामुत्पत्ति-
विनाशयोः प्रत्यक्षेण वीच्यमाणत्वान्नित्यत्वं न सम्भवति,
न च ‘सोऽयं गकारः’ इति प्रत्यभिज्ञावत्त्वाद् वर्णानां नित्य-
त्वं सिध्यति, अस्याः प्रत्यभिज्ञायाः ‘सेयं दीपज्वाला’ ‘तदे-
वेदमौषधम्’ इत्यादिवत् सजातीयविषयत्वेन आन्तत्वात् ।
एवं ‘शब्दो न गगनगुणः, अस्मदादिप्रत्ययत्वाद् रूपादिवत्’
इत्यनुमानबाधितत्वाद् गगनगुणत्वमपि न सिध्यति, तस्माद्

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्ध-
नं शब्दः ॥ ४-११ ॥

स्वामाविकसामर्थ्य-शब्दस्यार्थप्रतिपादिका शक्तिः,
समयः--संकेतः ताभ्यां कृत्वा अर्थज्ञानस्य कारणं शब्द इति ।

अयं भावः—यद्यपि अर्थप्रतिपादने शब्दस्य स्वाभाविकं
सामर्थ्यमस्ति तथापि सहकारित्वेन संकेतमपेक्षते, अन्यथा
अज्ञातसंकेतस्यापि पुंसः शब्दश्रवणमात्रेणार्थोपस्थितिः स्यात्,
न चैवं दृश्यते । ननु तर्हि संकेतेनैव शब्दस्यार्थबोधकत्वमङ्गी-
क्रियतां किमर्थं तत्र स्वाभाविकसामर्थ्यं स्वीक्रियते ? इति चेत्,
उच्यते—संकेतस्य पुरुषेच्छाधीनत्वात् कदाचित् 'शब्दोऽपि
वाच्यः अर्थोऽपि वाचकः' इति विपरीतमपि स्यात् सामर्थ्येऽ-
ङ्गीक्रियमाणे तु नैवं भवितुमर्हति, तस्मात् सामर्थ्यसंकेताभ्यां
शब्दस्यार्थबोधकत्वमङ्गीकरणीयमिति ॥ ११ ॥

अर्थप्रकाशकत्वस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद्
यथार्थाऽयथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषावनु-
सरत् ॥ ४-१२ ॥

अर्थावबोधकत्वं स्वाभाविकमेव, यथार्थाऽयथार्थप्रति-
पादकत्वं तु पुरुषगुणदोषावनुसरत् । यदि पुरुषः सम्यग्दर्शी

इदमत्राऽऽकृतम्—जीवाजीवात्मकं सर्वं हि वस्तुजातम-
नन्तधर्मात्मकमिति सिद्धान्तः । तत्रैकैकधर्ममवलम्ब्य सप्तवि-
धप्रश्नवशात् सप्तधावाक्यं प्रवर्तते । उद्देश्यविधेयात्मकं
हि वाक्यं भवति, एवञ्च कस्मिंश्चिद्वस्तुनि कमपि धर्म-
मवलम्ब्योद्देश्यविधेयात्मकं सप्तधैव वचनविन्यासः प्रवर्तते
नाधिकं नाऽपि न्यूनं, तथाहि—घटे अस्तित्वधर्ममवलम्ब्य
'स्यादस्त्येव घटः' 'स्यान्नास्त्येव घटः' 'स्यादस्ति नास्ति च
घटः' 'स्यादवक्तव्य एव घटः' 'स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घटः'
'स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च घटः' 'स्यादस्ति नास्ति चावक्त-
व्यश्च घटः' इति सप्तभङ्गाः प्रवर्तन्ते ।

प्रश्नानां सप्तविधत्वञ्च प्रश्नकर्तुः सप्तविधजिज्ञासोदयात् ।
जिज्ञासायाः सप्तविधत्वं सप्तविधसंशयसमुद्भवात् । सन्दे-
हस्यापि सप्तविधत्वं संदेहविषयीभूतधर्माणां कथञ्चिदस्तित्व-
त्वादीनां सप्तविधत्वात् । तथाहि—कथञ्चिदस्तित्वं, कथ-
ञ्चिन्नास्तित्वं, कथञ्चिदवक्तव्यत्वम्, कथञ्चिदवक्तव्यत्व-
त्वं, कथञ्चिदस्तित्वविशिष्टावक्तव्यत्वं, कथञ्चिन्नास्तित्ववि-
शिष्टावक्तव्यत्वं, कथञ्चिदवक्तव्यत्वविशिष्टावक्तव्यत्व-
मिति । एवं च वस्तुषु प्रतिपर्यायमवलम्ब्य सप्तविधसंशय-
विषयीभूतधर्माणां विद्यमानत्वाद् घटः स्यादस्ति न वा ? इति

तद्यथा स्यादस्यैव सर्वमिति विधिकल्पनया
प्रथमो भङ्गः ॥ ४-१५ ॥

अत्र स्यात्प्रदमनेकान्तबोधकम्. 'अस्यैव सर्वं कुम्भा-
दि, इत्युक्ते स्वरूपेणास्तित्वमिव पररूपेणाप्यस्तित्वं
शामोति नद्वयावृत्त्यर्थं स्यात्पदं, तेन च स्यात्-कथञ्चित्स्वरूप-
क्षेत्रकालमावैरेव कुम्भोऽस्ति न परद्रव्यक्षेत्रकालमावैरित्यर्थो
लभ्यते। तथाहि-कुम्भो द्रव्यतः सार्थिवत्वेनास्ति नाऽऽवा-
दित्वेन. देशतः पात्रलिपुत्रत्वेनास्ति न कान्यदृग्भवेन,
कालतः वामान्तिकत्वेनास्ति न शैशिरत्वेन. भावतः श्याम-
त्वेनास्ति न रक्तत्वेन।

'स्यादस्यैव सर्वम्' इत्यत्र स्वरूपादिभिरस्तित्वमिव
स्वरूपादिभिरेव नास्तित्वमपि स्यात् नद्वयावृत्त्यर्थमेव कार-
ग्रहणं, तेन चायमर्थो लभ्यते-यत् स्वरूपादिभिरस्यैव सर्वं
वस्तु न तु नास्त्यपि. पररूपादिभिर्नास्तित्वं तु उच्यते।

एवकारद्विधा—अयोगव्यवच्छेदकः, अन्ययोगव्यव-
च्छेदकः, अत्यन्तायोगव्यवच्छेदकश्च। तत्र विशेषणसंगतैव-
कारोऽयोगव्यवच्छेदकः। अयोगव्यवच्छेदकत्वं नाम-उद्देश्य-
तावच्छेदकमनाधिकारणाऽदन्ताभावाऽप्रतियोगित्वं, यथा

‘शंखः पाण्डुर एव’ इत्यत्रोद्देश्यतावच्छेदकं शङ्खत्वं, तत्सङ्ग-
नाधिकरणात्यन्ताभावो न तावत्पाण्डुरत्वात्यन्ताभावो
पि तु पीतत्वाद्यत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वं पीतत्वादौ, अप्र-
तियोगित्वं पाण्डुरत्वे वर्तत इति लक्षणासमन्वयः । विशे-
ष्यसंगतैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । अन्ययोगव्यवच्छेदक-
त्वं च विशेष्यभिन्नतादात्म्यादिव्यवच्छेदः, यथा—‘पार्थ एव
धनुर्धरः, अत्र पार्थान्यतादात्म्याभावो धनुर्धरे एवकारेण
बोध्यते । क्रिया संगतैवकारश्चात्यन्तायोगव्यवच्छेदकः ।
अत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदकत्वं नाम—उद्देश्यतावच्छेदकव्याप-
काऽभावाऽप्रतियोगित्वं, यथा—‘नीलं सरोजं भवत्येव’ इत्यत्र
उद्देश्यतावच्छेदकं सरोजत्वं तद्व्यापकोऽत्यन्ताऽभावो न
नीलाऽभेदाऽभावोऽपि तु पटाऽभेदाऽभावः, तत्प्रतियोगित्वं
पटाऽभेदे, अप्रतियोगित्वं नीलाऽभेदे वर्तत इति लक्षणास-
मन्वयः ।

ननु ‘स्यादस्त्येव सर्वम्’ इत्यादौ एवकारस्य क्रियासङ्ग-
तत्त्वादत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदेन भवितव्यं, तथा सति विव-
क्षितार्थासिद्धिः स्यात्, कस्मिंश्चिद् घटे अस्तित्वस्याभावेऽपि
‘स्यादस्त्येव घटः’ इत्याकारकप्रयोगसम्भवात्, यथा कस्मिं-
श्चित् सरोजे नीलत्वाऽभावेऽपि ‘नीलं सरोजं भवत्येव’ इत्या-

कारकप्रयोग इति चेत्, न । 'राद्धान्तेऽत्रायोगव्यवच्छेदरू-
 सवैकारस्य स्वीकृतत्वात्, क्रियासंगतैवकारोऽपि क्वचिदयो-
 गव्यवच्छेदबोधको भवति यथा—'ज्ञानमर्थं गृह्णात्येव' इत्य-
 त्र ज्ञानत्वसमानाधिकरणाऽत्यन्ताऽभावाऽप्रतियोगित्वस्य
 अर्थग्राहकत्वे बोधः । एवं 'स्यादस्त्येव घटः' इत्यादिष्वपि
 अयोगव्यवच्छेदक एव एवकारो बोद्धव्यः ।

यद्यपि राद्धान्ते सत्त्वमिवाऽसत्त्वमपि घटस्य स्वरूपमेव
 तथापि 'स्यादस्त्येव घटः' इत्यत्र सत्त्वस्य प्राधान्येन भानम्,
 असत्त्वस्य चाप्राधान्येन । एवं द्वितीयभङ्गे नास्तित्वस्य
 प्राधान्येन अस्तित्वस्य चाप्राधान्येन भानम् । एवमन्यभङ्गे-
 ष्वपि ज्ञातव्यम् ॥ १५ ॥

स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया
 द्वितीयः ॥ ४-१६ ॥

'परद्रव्यक्षेत्रकालभावेः कथञ्चिन्नास्त्येव कुम्भादिः' इति
 निषेधकल्पनया द्वितीयो भङ्गः ॥ १६ ॥

स्यादस्त्येव नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेध-
 कल्पनया तृतीयः ॥ ४-१७ ॥

* सिद्धान्ते । प्रकृते तु जैनसिद्धान्ते इति दाष्यम् । संग्राहकः

परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया नास्तित्वे सति अस्तित्वना-
स्तित्वाभ्यां यौगपद्येन वक्तुमशक्यं नर्तुं वस्तु, इति स्याच्चा-
स्तित्वविशिष्टस्यादवक्तव्यमेवेति पष्ठो मङ्गः ॥ २० ॥

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति
क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया, युगपद्विधिनिषे-
धकल्पनया च सप्तम इति ॥ ४-२१ ॥

क्रमतः परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया अस्तित्वे सति परद्रव्या-
दिचतुष्टयापेक्षया नास्तित्वे च सति यौगपद्येनास्तित्व-
नास्तित्वाभ्यां वक्तुमशक्यं नर्तुं वस्तु, इति सप्तमो
मङ्गः ॥ २१ ॥

विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु ॥ ४-२२ ॥

‘शब्दः प्राधान्येन विधिमेवाभिधत्ते न निषेधस्’ इति
कथनं न युक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥ ४-२३ ॥

शब्दो यदि एकान्तेन विधिवोधक एव भवेत् तर्हि
तस्मात् निषेधस्य ज्ञानं कदापि न स्यात्, निषेधज्ञानं तु

अनुभवसिद्धं, तस्मान्न विधिवोधक एव शब्दः किन्तु निषेध-
बोधकोऽपीति भावः ॥ २३ ॥

अप्रधान्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्त इत्यप्यसारम्
॥ ४-२४ ॥

ननु भवतु शब्दो निषेधबोधकोऽपि तथाऽपि अप्रधान-
भावेनैव तमभिधत्ते इति चेत्, तदप्यसारम् ॥ २४ ॥

अत्र कारणमाहुः—

कचित् कदाचित् कथञ्चित् प्राधान्येनाऽप्रतिप-
न्नस्य तस्याऽप्राधान्याऽनुपपत्तेः ॥ ४-२५ ॥

निषेधस्य कुत्रचित् प्राधान्येन मानाऽभावेऽन्यत्राऽप्राधा-
न्येन मानं न भवितुमर्हति तस्मात् शब्दः कुत्रचित् प्राधा-
न्येनापि निषेधमभिधत्ते इत्यङ्गीकरणीयम् ॥ २५ ॥

निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्याया-
दपास्तम् ॥ ४-२६ ॥

शब्दां यदि प्रधानभावेन निषेधमेवाभिदध्यात् तर्हि
विधिवोधको न स्यात्, अप्रधानभावेन विधि बोधवतीति
चेत्, कुत्रचित् प्रधानभावेन बोधकत्वमन्तराऽन्यत्राऽप्युक्तम्

भावेन बोधकत्वासम्भवात्, तस्माद् 'निषेधप्रधान एव शब्दः'
इति एकान्तोऽपि न समीचीन इति भावः ॥ २६ ॥

क्रमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न सार्धयः
॥ ४-२७ ॥

अयं शब्दः 'स्यादस्त्येव घटः स्यान्नास्त्येव घटः'
इत्याकारकं क्रमार्पितोभयमेवाभिधत्ते इत्यपि न साधु ॥ २७ ॥

अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्या-
प्यवाध्यमानत्वात् ॥ ४-२८ ॥

अस्य—शब्दस्य विधिप्राधान्येन निषेधप्राधान्येन च
स्वातन्त्र्येणानुभूयमानत्वात् 'क्रमादुभयप्रधान एवायम्' इति
तृतीयमङ्गलैकान्तोऽपि न कान्तः ॥ २८ ॥

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्याऽवाचक एवा-
साविति 'वचो न चतुरस्रम् ४-२९ ॥

* अत्र यद्यपि स्याद्वादरत्नाकरावतारिकानुसारेणैव सूत्राणि
मुद्रितानि, स्याद्वादरत्नाकरावतारिकायां च '*च न चतुरस्रम्'
इति पाठो वर्तते तथाऽपि अन्यमुद्रितपुस्तके, हस्तलिखित-
पुस्तके च 'वचो न चतुरस्रम्' इत्येव पाठो दृश्यते. अस्माकम्

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचक-
त्वाऽवाचकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमान-
त्वात् ॥ ४-३२ ॥

‘स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च’ इति षष्ठभङ्गे निषेधात्मनोऽर्थ-
स्य वाचकत्वेन सह युगपत् प्रधानभावेन विधिनिषेधात्मनोऽ-
र्थस्याऽवाचकश्च शब्दः प्रतीयते तस्मात् पञ्चमभङ्गैकान्तोऽपि
न समीचीनः ॥ ३२ ॥

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः लङ्गुभयात्मनो
युगपदवाचक एवायसित्यप्यवधारणं न रम-
णीयम् ॥ ४-३३ ॥

‘कथञ्चिन्नास्ति त्वविशिष्टकथञ्चिदव्यक्तस्वभावस्य द-
स्तुन एव वाचकः शब्दः’ इति षष्ठभङ्गैकान्तोऽपि न रमणीय
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुं प्रदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ४-३४ ॥

प्रथमभङ्गादिषु विध्यादिप्राधान्येनापि शब्दस्य प्रतीय-
मानत्वात् षष्ठभङ्गैकान्तोऽपि न समीचीन इति भावः

कृमाहमाभ्यामुद्यमस्वभावय भावस्य वाचक
 श्वाज्ञानकथ ध्वनिर्नान्यथेत्यपि मिथ्या
 ॥ ३५-३६ ॥

अभाषि गोपयतीतिप्रानकण्यस्वभावस्य वस्तुन ए
 व तद्वत्तय 'इ' इत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

अथ बीजमात्रमात्रित —

दृश्यादीनामात्रा इवमानतयाऽपि तस्मिन् प्रतीतेः
 ॥ ३६-३७ ॥

अत्र 'इ' इत्यपि 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति
 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति
 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति

अत्र 'इ' इत्यपि 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति
 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति
 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति

अत्र 'इ' इत्यपि 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति
 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति 'मिथ्या' इति

मार्गाः स्युः कथं सप्तैव भङ्गाः ? इति मनसि न करणीयम्
॥ ३७ ॥

अत्र कारणमाहुः—

विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्यायं वस्तुन्य-
नन्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव सम्भवात्
॥ ४-३८ ॥

प्रतिपर्यायमवलम्ब्य वस्तुनि सप्तैव भङ्गाः सम्भवन्ति
नाऽनन्ताः, सप्तभङ्गीनामानन्तर्यं तु इष्टमेवेति न दोषः, इति
भावः ॥ ३८ ॥

कुतः प्रतिपर्यायमवलम्ब्य सप्तैव भङ्गाः सम्भवन्ति ?
इत्यत आहुः—

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव
सम्भवात् ॥ ४-३९ ॥

प्रतिपर्यायमाश्रित्य सप्तानामेव शिष्यप्रश्नानां सम्भवाद्दु-
त्तरमपि सप्तभङ्गात्मकमिति भावः ॥ ३९ ॥

प्रश्नानां सप्तविधत्वे हेतुं प्रदर्शयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः काला-
दिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौग-
पद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४-४४ ॥

यौगपद्येनानन्तधर्मात्मकं वस्तु प्रतिपादयति सकला-
देशः ।

अयमर्थः—सकलादेशत्वेन विवक्षितं 'स्यादस्त्येव
घटः' इदं वाक्यं न केवलमस्तित्वधर्मविशिष्टं घटं बोधयति
किन्तु अनन्तधर्मात्मकं घटं प्रकाशयति । ननु कथमस्तित्व-
धर्मविशिष्टवस्तुबोधकमिदं वाक्यमनन्तधर्मात्मकवस्तुबोध-
कम् ? इति चेत्, उच्यते—सर्वधर्माणामस्तित्वात्मकत्वाद् एक-
धर्मविशिष्टवस्तुप्रतिपादनद्वारा इदं वाक्यं अनन्तधर्मात्मकं
वस्तु प्रतिपादयति । ननु सर्वधर्माणामस्तित्वात्मकत्वमेव न
सम्भवति, परस्परभिन्नत्वात्सर्वधर्माणामिति चेत्, न, कालादि-
भिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा अस्तित्वाख्यस्य धर्म-
स्यानन्तधर्मात्मकत्वोपपत्तेः, तथाहि—यदा कालादिभिरष्टाभिः
कृत्वा अभेदवृत्तेः—धर्मधर्मिणोरभेदस्य प्राधान्यमङ्गाक्रियते
तदा कालादिभिः समस्तधर्माणां तादान्म्येनावस्थितत्वात्
'स्यादस्त्येवघटः' इतिवाक्यमेकधर्मविशिष्टवस्तुप्रतिपादन-

सुखेन योगपद्येनाऽनन्तधर्मात्मकं वस्तु प्रतिपादयति ।
 कालादयः ? इति चेत्, उच्यते—कालः, आत्मरूपम्,
 सम्बन्धः, उपकारः, गुणिदेशः, संसर्गः, शब्दश्चेत्यष्टौ ।

तत्र 'स्यादस्त्येव घटः' इत्यत्र घटादौ यत्कालावच्छे-
 नास्मिन्तं वर्तते तत्कालावच्छेदेन शेषा अनन्तधर्मा अपि न
 वर्तन्ते इति कालेनाऽभेदवृत्तिः । यदेवास्मित्वस्य घटगुणस्य
 आत्मरूपं—स्वरूपं तदेवान्यमवर्तुणांमिति आत्मरूप-
 ओदवृत्तिः । य एव च घटद्रव्यरूपोऽर्थोऽस्मित्वस्याऽऽधारः
 एतन्नपयार्थाणांमपीत्यर्थेनाऽभेदवृत्तिः । य एव चास्मित्व-
 रः स्मिति तादात्म्यस्वरूपोऽस्मित्वाभ्य सम्बन्धः स एतन्न-
 थनात्मात्मीति सम्बन्धेनाऽभेदवृत्तिः । य एव चापकारोऽस्मि-
 त्वेति (सम्बन्धजननकारपर्य रूपज्ञं, (आस्मित्वाभ्य स्यादनु-
 भावरूपं इति प्रथि-तत्र हात्कघटाविशेष्यकजननकत्वम्))
 य एव हात्कघट-वर्थाणांमपीति उपकारेणाऽभेदवृत्तिः ।
 य एव सुमितः संसर्गादयः चेन्नववर्णाऽस्मित्वस्य स एतन्न-
 थनात्मात्मीति गुणित्वस्यनाऽभेदवृत्तिः । य एव शब्द-
 न-देश-स्य संसर्गः स एतन्नपयार्थाणांमपीति व-
 द्यते । तत्र घट-सम्बन्ध-संसर्गयोः का विभेदः ? इति

उच्यते-द्रव्यपर्याययोः कथञ्चिद् भिन्नाऽभिन्नत्वाऽपरपर्याय-
कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः संसर्गश्च तत्र यदा अभेदस्य
प्राधान्यं भेदस्य च गौणत्वं विवक्ष्यते तदा सम्बन्धः । यदा तु
भेदस्य प्राधान्यमभेदस्य च गौणत्वं विवक्ष्यते तदा संसर्ग
इत्युच्यते । य एवास्तीतिशब्दोऽस्तित्वधर्मात्मकस्य वस्तुनो
वाचकः स एव अनन्तपर्यायात्मकस्य वस्तुनो वाचक इति
शब्देनाभेदवृत्तिः ।

एवं कालादिभिरष्टविधाऽभेदवृत्तिः पर्यायार्थिकनय-
स्य गुणभावे द्रव्यार्थिकनयप्राधान्यादुपपद्यते । द्रव्यार्थिकनय-
गुणभावे पर्यायार्थिकनयप्राधान्ये तु न गुणानामभेदवृत्तिः
सम्भवतीति कालादिभिर्भिन्नानामपि गुणानामभेदोपचारः
क्रियते इति । एवं कालादिभिरभेदवृत्त्या अभेदोपचारेण वा-
यौगपद्येनानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः प्रतिपादकं वाक्यं सक-
लादेश इत्युच्यते इति ॥४४॥

तद्विपरीतस्तु विकलादेशः ॥४५॥

नयविषयकृतस्य वस्तुधर्मस्य यदा कालादिभिर्भेदावि-
वक्षा क्रियते तदा एकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रतिपादने सामर्थ्या-
भावाद् भेदवृत्त्या भेदोपचारेण वा क्रमेण शब्दभिधायकं वाक्यं
स विकलादेश इत्यर्थः

* 'निर्विशेषं हि सामान्यं भवेत् खरविपाणवत् ।

सामान्यरहितत्वेन विशेषास्तददेव हि ॥”

तदेवं वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकत्वस्य प्रतीयमान-
त्वेऽपि तदुभयैकान्तवादः स्वतन्त्रत्वादश्च प्रतीतिपरारत्त-
इवेति संक्षेपः ॥१॥

इदानीं हेतुद्वयेन वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकत्वं प्रसा-
धयन्ति—

अनुगतविशिष्टाऽऽकारप्रतीतिविषयत्वात्,
प्राचीनोत्तराऽऽकारपरित्यागोपादानादवस्थान-
स्वरूपपरिणत्याऽर्धद्विधात्सामर्थ्यघटनाच्च
॥ ५-२ ॥

वस्तु सामान्यविशेषात्मकम्, अनुगतविशिष्टाकारप्र-
तीतिविषयत्वात् । तत्र अयं गौर्यं गौः’ इत्यादारा मरुत्प-
रिणामलदण्डसामान्यगोचरा प्रतीतिरनुगताकाऽऽकारप्रतीतिः ।
'शबलोऽयं इचामलोऽयम्’ इत्यादारा गुणपरिणामादस्य
प्रतीतिः विशिष्टाकारा प्रतीतिः । इति तिर्यकसाग.दण्डा-

* अत्रोक्तं च रत्नाकरादकारिणा रथात्कारजर्षिः इत्यु-
क्त्यपि तदर्थे, परं तेन स्वतन्त्रं 'इति तु न हि' इत्यर्थे रत्ना-
दकारमाणात्तुल्ये । इत्यादयः — इति लिखितं ।

रुपयिरोवलक्षणानेकान्तात्मकरस्तुसिद्धौ हेतुः । प्राचीनोक्त
 याऽऽकार-परित्यागोपादानावस्थानस्वरूपपरिणत्या-पूर्वाऽऽ
 कारस्य परित्याग उत्तराकारस्य च स्वीकारः ताभ्यां क
 र्ण्यस्याऽवस्थानं तत्स्वरूपा या परिणतिः तथा परिणत्य
 परिणत्यामर्थ्यघटनात् कार्यकरणोपपत्तेः, इत्युर्ध्वतामाम
 न्यप्राचीनपरिणतस्वरूपानेकान्तात्मकरस्तुसिद्धौ हेतुः ॥२

सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यकसामान्यं

ऊर्ध्वतामामान्यं च ॥ ५-३ ॥

१। तिर्यकसामान्यं यथा-गोत्वघटत्वादि । ऊर्ध्वतामा
 यथा-शबलशाबलेयादि ॥ ३॥

प्रतिव्यक्ति नृत्त्या परिणतिस्तिर्यकमा
 यथा-शबलशाबलेयादिविगडेषु गोत्वं यथा
 ॥ ५-४ ॥

२। तिर्यकसामान्यं यथा-गोत्वघटत्वादि । सामान्यं
 यथा-शबलशाबलेयादि ॥ ५-५ ॥

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककङ्कणाद्यनुगासिकाञ्चनवत् ॥५-५॥

कटकं भंत्वा कङ्कणे विधीयमाने पूर्वपरिणामः कटरुचिणः, उत्तरपरिणामः कङ्कणस्वरूपः तयोः पूर्वोत्तरपरिणामयोरनुगतं यत्सुवर्णाऽऽख्य द्रव्यं तद्मूर्ध्वतासामान्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषोऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च ॥५-६॥

गोत्वलक्षणतिर्यक्मामान्यविशिष्टेषु गोपिरुडेषु, शबलशाबलेयादयो गुणा विशेषशब्दाभिधेयाः । ऊर्ध्वतासामान्यस्वरूपेषु सुवर्णादिद्रव्येषु कटककङ्कणादयः पर्याया विशेषपदवाच्या इति भावः ॥६॥

गुणः सहभावी धर्मो यथा-आत्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादिः ॥ ५-७ ॥

वस्तुषु यः सहभावी धर्मः स गुणः, यथाऽऽत्मनि विज्ञानव्यक्तिः-यत्किञ्चिज्ज्ञानं, विज्ञानशक्तिः-उत्तरज्ञानाकारपरिणामयोग्यता, सुखं यौवनमित्यादयो समकालभाविनो धर्मा गुणशब्दाभिधेयाः ॥ ७ ॥

पर्यायिस्तु कर्मभावी यथा 'तत्रैव सुखदुः-
खमितिः' † ॥ ५-८ ॥

सुखदुःखव्यभिचादादयो ये धर्मा आत्मनि समकालं
न व्यावर्तयन्ति किन्तु कर्मणैव भवन्ति ते पर्यायशब्दा-
नि वा व्याप्येः ॥८॥

श्री १०३ ॥ अत्रापि व्याप्येः प्रमाणनयतत्त्वाऽऽ-
नयनं पर्यायशब्दानिर्णयकः पञ्चमः
परिच्छेदः

१. अत्रापि व्याप्येः प्रमाणनयतत्त्वाऽऽनयनं पर्यायशब्दानिर्णयकः पञ्चमः
२. अत्रापि व्याप्येः प्रमाणनयतत्त्वाऽऽनयनं पर्यायशब्दानिर्णयकः पञ्चमः
३. अत्रापि व्याप्येः प्रमाणनयतत्त्वाऽऽनयनं पर्यायशब्दानिर्णयकः पञ्चमः
४. अत्रापि व्याप्येः प्रमाणनयतत्त्वाऽऽनयनं पर्यायशब्दानिर्णयकः पञ्चमः
५. अत्रापि व्याप्येः प्रमाणनयतत्त्वाऽऽनयनं पर्यायशब्दानिर्णयकः पञ्चमः

अटं

अथ फलः परिच्छेदः

यत् प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥ ६-१ ॥

प्रमाणेन हि अज्ञाननिवृत्त्यादिकं साध्यतेऽतस्तदेव
अस्य-प्रमाणस्य फलमिति भावः ॥१॥

तद् द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च ॥ ६-२ ॥

प्रमाणस्य फलं द्विविधं आनन्तर्येण पारम्पर्येण च
अव्यवहितं व्यवहितं चेत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्राऽऽनन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः
फलम् ॥ ६-३ ॥

सर्वप्रमाणानामव्यवहितफलमज्ञाननिवृत्तिः, सा च स्वप-
रव्यवसायरूपा, यथा-घटध्वंसः कपालसमुदायात्मकः, तथैवा-
ऽज्ञानस्य निवृत्तिः—ध्वंसोऽपि स्वपरनिश्चयात्मक इति
भावः ॥३॥

पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलमौ-
दासीन्यम् ॥ ६-४ ॥

उपादानबुद्ध्याऽदिना प्रमाणाद्भिन्नेन व्यवहितफलेन हेतोर्व्याभिचार इति न विभावनीयम् ॥ ६-७ ॥

प्रमाणाद्भिन्ने उपादानबुद्ध्यादौ उक्तलक्षणे हेतुर्वर्तते अतो व्यभिचार इति न विभावनीयम् ॥ ७ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थितेः ॥ ६-८ ॥

तस्य—उपादानबुद्ध्यादिरूपस्य व्यवहितफलस्य एकप्रमातृतादात्म्येन वर्तमानत्वात् प्रमाणादभिन्नत्वमित्यर्थः। प्रयोगश्च—उपादानबुद्ध्यादिरूपं फलं प्रमाणादभिन्नं, एकप्रमातृतादात्म्याद्, अव्यवहितफलवत् ॥ ८ ॥

एकप्रमातृतादात्म्यमुपादयन्ति—

प्रमाणतया परिणतस्यैवाऽऽत्मनः फलतया परिणतिप्रतीतेः ॥ ६-९ ॥

यः प्रमाता पूर्व प्रमायतया परिणतः स एव फलतया परिणमति, इत्येकप्रमात्रपक्ष्या प्रमाणफलदोरभेद इति ॥

जाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु

॥ १-१० ॥

यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु
यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु ॥ १० ॥

यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो

॥ १-११ ॥

यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु
यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु

यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु
यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु
यथाप्यमितीते स एजोपावृत्ते परित्यजस्युो
नेति सर्वाद्यगहारिभिरस्त्रालितमनु

प्रमाणफले देवदत्तस्य कृतो न भवेताम् ? भेदस्य उभय-
त्राविशेषाद्, इति एकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणफलयोरेव-
स्थितिरङ्गीकर्तव्येति ॥११॥

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन
साक्षात्फलेन साधनस्याऽत्तेकान्त इति नाऽऽश-
ङ्कनीयम् ॥ ६-१२ ॥

ननु प्रमाणफलत्वाऽन्यथानुपपत्तेरिति प्रमाणफलयोर्भेदा-
ऽभेदसाधकत्वेनोपन्यस्तो हेतुः प्रमाणात्सर्वथाऽभिन्ने अज्ञा-
ननिवृत्त्याख्येऽव्यवहितफलेऽपि वर्तते अतो व्याभिचारीति
यौद्वैर्नाऽऽरेकणीयम् ॥१२॥

कृतः ? इत्याहुः—

कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाद्भेदेन व्यवस्थानात्
॥ ६-१३ ॥

अज्ञाननिवृत्तिरूपस्य फलस्यापि प्रमाणात्कथञ्चिन्न-
स्त्वेनावस्थानादित्यर्थः ॥१३॥

तदेवोपपादयन्ति—

साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमा-
नत्वात् ॥ ६-१४ ॥

... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..

... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..
 ... ..

य-सतु क्रियायां साधकत्वमं तत् क्रमणाऽऽख्य साध
 यथा दृश्याः, मानहापन्न साधकत्वमिति प्रमाणं तस्मा
 क्रमणाऽऽख्य साधनमिति ॥१५॥

स्वपरव्यवभितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं
 फलं तु साध्यं, प्रमाणाधिष्ठातृत्वं ॥ ६-१६

यत् प्रमाणेन निष्पाद्यं तत् साध्यं यथा-उपादानबुद्ध
 दिकं, प्रमाणेन निष्पाद्यञ्च स्वपरव्यवभितिक्रियारूपा
 निवृत्त्याख्यं फलं, तस्मात्तत् साध्यमिति ॥१६॥

प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियायाः
कथञ्चिद्भेदः ॥ ६-१७ ॥

न केवलं प्रमाणात् स्वपरव्यवसितिक्रियाया भेदः
किन्तु प्रमातुरात्मनोऽपि सकाशाद्भेद इत्यर्थः ॥ १७ ॥

कर्तृ-क्रिययोः साध्य-साधकभावेनोपलम्भात्
॥ ६-१८ ॥

ये साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते ते भिन्ने, यथा-देवदत्त-
दारुच्छिदिक्रिये, साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते च प्रमातृ-स्व-
परव्यवसितिलक्षणक्रिये, तस्मात् कथञ्चिद्भिन्ने इत्यर्थः
॥ ६-१८ ॥

कर्ता हि साधकः, स्वतन्त्रत्वात्^{तव} ज्ञा तु
साध्या, कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् ॥ ६-१९ ॥

न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिन्नैव
भिन्नैव वा, प्रतिनियतक्रिया-क्रियावद्भावमङ्ग
प्रसङ्गात् ॥ ६-२० ॥

Main body of handwritten text, consisting of several lines of cursive script.

A distinct line of handwritten text, possibly a signature or a specific note.

Handwritten text located in the lower right quadrant of the page.

कालानिकृत्त्वं प्रमाणात् स्वीक्रियते ? अप्रमाणाद्वा ? न
 वाचदप्रमाणात्, तस्य स्वाभिमतमिद्धिं प्रत्यकिञ्चित्कगत्वात् ।
 यदि प्रमाणात्, तदपि प्रमाणं कालानिकृत्तम् ? अकालानिकृत्तं
 वा ? यदि कालानिकृत्तं तर्हि कथं कालानिकात्प्रमाणात् प्रमाण-
 फलव्यवहारस्य परमार्थतः कालानिकृत्त्वसिद्धिः ? तथा च
 प्रमाणफलव्यवहारस्य सत्यत्वमेवायातं । यदि अकालानिकृत्तं
 प्रमाणफलग्राहकं प्रमाणं तर्हि 'सर्वोऽपि प्रमाणफलव्यवहारः
 कालानिकृत्तः' इति प्रतिज्ञाविरोधः, एकत्र प्रमाणस्याकालानि-
 कृत्त्वस्वीकारात् । तस्मात् प्रमाणफलव्यवहारः परमार्थभूत
 एवाभ्युपगन्तव्य इति ॥ २१ ॥

ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः
 सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्यः ॥ ६-२२ ॥

~ ~ ~ ~ ~

प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद्विपरीतं तदा-
 भासम् ॥ ६-२३ ॥

प्रमाणस्य स्वरूप-संख्या-विषय-फललक्षणात् स्वरूप-
 चतुष्टयाद्विपरीतं स्वरूपाऽऽभाम्, संख्याऽऽभामं, विषयाऽऽ-

भासं, फलाऽऽभासमिति स्वरूपादिचतुष्टयाऽऽभासमित्यर्थः
॥ २३ ॥

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशक-स्वमात्रावभा-
सक-निर्विकल्पक-समारोपाः प्रमाणस्य स्वरू-
पाभासाः ॥ ६-२४ ॥

अज्ञानात्मकं च अनात्मप्रकाशकं च स्वमात्रावभासकं
च निर्विकल्पकं च समारोपश्चेति पञ्च प्रमाणस्य स्वरूपा-
ऽऽभासा इति ॥ २४ ॥

यथा-सन्निकर्षाद्यस्वसंविदित-परानवभासकज्ञा-
न-दर्शन-विपर्यय-संशयानध्यवसायाः ॥ ६-२५ ॥

नैयायिकाद्यभिमतं सन्निकर्षादिकम् अज्ञानात्मकस्व-
दृशान्तः । सीमांसकाभिमतमस्वसंविदितज्ञानम् अनात्म-
प्रकाशकस्य । योगाचाराभिमतं परानवभासकं ज्ञानं स्व-
मात्रावभासकस्य । योगताभिमतं दर्शनं निर्विकल्पकस्य ।
विपर्ययसंशयान्नाध्यवसायास्तु समारोपस्येति । गृहेषां मन्त्रि-
कणादीनां स्वस्यं प्रथमपरिच्छेदे प्रदर्शितामिति नैऋ-
तप्रत्ययने ॥ २५ ॥

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो सथा—आर्हितात्म-
त्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः तसस्ति
जीव इत्यादिः ॥ ६-३९ ॥

जैनान् प्रति 'समस्ति जीवः' इत्यवधारणार्थकैवकार-
राहितं वाक्यं यदा कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा तद्वचनं मिद्धसाधना-
परपर्यायेण प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणदांसेण दूषितं भवति,
जैनेश्च तावदनेकान्तात्मकं जीवादितत्त्वमङ्गीकृतमेवेति
तान्प्रति जीवास्तित्वसाधनं मिद्धसाधनमेवेति भावः ॥३६॥

निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानाऽऽ-
गमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य नि-
राकरणादनेकप्रकारः ॥ ६-४० ॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण . अनुमाननिराकृत-
साध्यधर्मविशेषणः, आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, लो-
हनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, स्ववचननिराकृतसाध्यधर्म-
विशेषणः, आदिपदात् स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः,
त्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, तर्कनिराकृतसाध्य-
धर्मविशेषणश्चेति निराकृतसाध्यधर्मविशेषणोऽष्टप्रकार इत्यर्थः
। ४० ॥

स श्यामः, मैत्रतनयत्वाद् इत्यत्र यावन्मै-
त्रतनयः स श्याम इति यथा ॥ ६-३६ ॥

'स श्यामः, मैत्रतनयत्वात्' इत्यस्मिन्ननुमाने हेतुः
सोपाधिकत्वात् माध्येन श्यामत्वेन सह व्याप्तिर्नास्ति तथापि
'यत्र यत्र मैत्रतनयत्वं तत्र तत्र श्यामत्वम्' इत्याकारं
यत्र यत्र व्यापितानमनुमज्जति स तर्काऽऽभास इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एशाऽऽभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाऽऽभास-
मवगेषम ॥ ६-३७ ॥

यथा अदिवदेन हेत्वाभाग दृष्टान्ताऽऽभासोपनयाऽऽभा-
सोपनयाऽऽभासाणां संग्रहः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३७ ॥

तत्र प्रजातनयशक्तानभीप्सितसाध्यधर्मवि-
शेषणः स्वयंप्रजाऽऽभासाः ॥ ६-३८ ॥

यदि यथा । त्रिंशेषणः निराकृतगाध्यधर्मविशेषणः
तत्र त्रिंशेषणः स्वयंप्रजाऽऽभासा इत्यर्थः
तत्र त्रिंशेषणः स्वयंप्रजाऽऽभासा इत्यर्थः
तत्र त्रिंशेषणः स्वयंप्रजाऽऽभासा इत्यर्थः ॥ ३- ॥

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—आहितान्प्र-
त्यवधारणवर्जं परेण प्रयुज्यमानः समस्ति
जीव इत्यादिः ॥ ६-३९ ॥

जैमान् प्रति 'समस्ति जीवः' इत्यवधारणार्थकैवकार-
दितं वाक्यं यदा कश्चित्प्रयुह्यते तदा तद्वचनं मिद्धसाधना-
रणपर्येण प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणदोषेण दूषितं भवति,
जैमैश्च तावदनेकान्तात्मकं जीवादितत्त्वमङ्गीकृतमेवेति
तान्प्रति जीवास्तित्वसाधनं मिद्धसाधनमेवेति भावः ॥३९॥

निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः प्रत्यक्षानुमानाऽऽ-
गमलोकस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य नि-
राकरणादनेकप्रकारः ॥ ६-४० ॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, अनुमाननिराकृत-
साध्यधर्मविशेषणः, आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, लो-
कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, स्ववचननिराकृतसाध्यधर्म-
विशेषणः, आदिपदात् स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः,
प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणः, तर्कनिराकृतसाध्य-
धर्मविशेषणश्चेति निराकृतसाध्यधर्मविशेषणोऽष्टप्रकार इत्यर्थः
॥ ४० ॥

‘प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा-
नास्ति भूतविलक्षण आत्मा ॥ ६-४१ ॥

प्रत्यक्षेण निराकृतः साध्यधर्मविशेषणो यस्य स प्रत्यक्ष
निराकृतसाध्यधर्मविशेषणः पक्षाभासः, एवमग्रेपि ज्ञातव्यम्।
स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण पृथिव्यादिभूतेभ्यो विलक्षण आत्माऽ
स्तीति ज्ञायते, अनेन स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण ‘नास्ति भूतविलक्षण
आत्मा’ इति चार्वाकस्य प्रतिज्ञा बाधिता भवति, यथा
‘बहिरनुष्णः’ इति प्रतिज्ञा बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षेण बाधिता भव
तीति ॥ ४१ ॥

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा-
नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा ॥ ६-४२ ॥

‘नास्ति सर्वज्ञो वीतरागो वा’ इति प्रतिज्ञा ‘यः कश्चि
निर्हासाऽतिशयवान् स कश्चित् स्वकारणजनितनिर्मूलकः
यथा कनकादिमलः, निर्हासातिशयवती च दोषावरणं
इत्यनुमानबाधिता । अनेनानुमानेन यत्र कचन पुरुष
योग्ये दोषाऽऽवरणयोः सर्वथा प्रचयप्रसिद्धिः स एव सर्वज्ञ
वीतरागो वा । एवम् ‘अपरिणामी शब्दः’ इति प्रतिज्ञा

शब्दः परिणामी कृतकत्वात्' इत्यनुमानेन वाध्यते
इति ॥ ४२ ॥

आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—
जैनेन रजनिभोजनं भजनीयम् ॥ ६-४३ ॥

जैनेन रजनिभोजनं भजनीयमिति प्रतिज्ञा—

अत्यं गयाम्मि आइच्चे पुरत्या य अणुग्गए ।

आहारमाइयं सव्वं मणसा वि न पत्थए ॥ १ ॥

इति आगमवचनेन वाधिता भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—न
पारमार्थिकः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ॥ ६-४४ ॥

'प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः' इति सौगतानां
प्रतिज्ञा लोकेन लोकप्रतीत्या वाध्यते, लोको हि प्रमाणं

१ अस्तं गते आदित्ये पुरस्ताच्चानुद्गते ।

आहारादिकं सर्वं मनसाऽपि न प्रार्थयेत् ॥

(इति संस्कृतच्छाया)

२ "आहारस्मइच्चं" इत्यपि पाठो दृश्यते ।

३ दशवैकालिकसूत्रस्याष्टमाध्ययने द्वितीयोद्देशके २८ तमः
श्लोकोऽयं २३० पृष्ठे । संशोधकः ।

प्रमेयं च सत्यत्वेनाङ्गीकृत्यैव प्रवर्तते अन्यथा कस्यापि
 कश्चिन्नपि विषये प्रवृत्तिरेव न स्यात् । इयं लोकप्रतीतिर्ये
 पृथक्प्रमाणत्वेनावधारणीया, अस्याः प्रत्यक्षादिष्वेवान्तर-
 वात्, पृथक् निर्देशस्तु शिष्यबुद्धिर्विशद्यार्थमेवेति । एवं
 'नगरशिरःकपालः शुचिः, प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खादिवत्' इत्या-
 दीन्वप्युदाहरणानि दृष्टव्यानि ॥ ४४ ॥

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा-
 नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् ॥ ६-४५ ॥

'नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम्' इति यो वृत्ते न
 'प्रमेयं रचनं प्रमाणम्' इति मन्त्रैव वृत्ते, अन्यथा तेन प्रती-
 तिरवस्थानर्थं, वृत्ताणस्तु स्ववचनेनैव व्याहन्यते, तथाहि-
 'प्रमेयवचनार्थमेव शब्दप्रयोगः, यदि स्ववचने प्रामाण्य-
 एव नास्ति तर्हि तस्य परप्रत्यायनाय शब्दाचारमे प्रवृत्ति-
 रित्येव व्याहृतं, प्रवृत्ता तु स्ववचने प्रामाण्यग्रहणयाऽऽवश्यक-
 यत् 'नास्ति प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम्' इति प्रतिज्ञा स्व-
 योक्तिरव्याहृता भवतीति भावः । एवं 'निगन्तरमहं श्रीर्नो'
 इत्यादिषु दृश्यते ।

स्मरणनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—'स सहकार-
 कःफलशून्यः' इति कस्यचित् प्रतिज्ञा, सहकारतरुं यः
 फलविशिष्टत्वेन स्मरति, तस्य स्मरणेन निराक्रियते ।
 प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—सदृशेऽपि क्वचन
 वस्तुनि कश्चनोर्ध्वतासामान्यभ्रान्त्या प्रतिज्ञां कुरुते 'तदेवेदम्'
 इति तस्येयं प्रतिज्ञा तिर्यक्सामान्यावलम्बिना 'तेन सदृशम्'
 इति प्रत्यभिज्ञानेन बाध्यते । तर्कनिराकृतसाध्यधर्म-
 विशेषणो यथा—'यो यस्तत्पुत्रः स सश्याम इति व्याप्तिः
 समीचीना' इत्ययं पक्षः 'यो जनन्युपभुक्तशाकाद्याहारपरि-
 णामपूर्वकस्तत्पुत्रः स श्यामः इति व्याप्तिग्राहकेण सम्य-
 क्तर्केण व्याहन्यते ॥४५॥

अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणो यथा—स्याद्वा-
 दिनः शाश्वतिक एव कलशादिरशाश्वतिक एव
 वेति वदतः ॥ ६-४६ ॥

स्याद्वादिभिस्तावत् पदार्थानां कथञ्चिन्नित्यानित्यत्वमेवा-
 झीकृतं तथापि कदाचिदसौ स्याद्वादो सभाक्षोमादिना 'घटो
 नित्य एव' अथवा 'घटोऽनित्य एव' इति प्रतिज्ञां करोति तदा
 तस्येयं प्रतिज्ञाऽनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणदोषेण दूषिता-

भवति, स्याद्वादिनां हि सर्वत्र वस्तुनि नित्यत्वैकान्तोऽनित्य-
त्वैकान्तो वा नाभीप्सितः ॥ ४६ ॥

पक्षाऽऽभासान्निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्ध-विरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः
॥ ६-४७ ॥

व्याप्त्याश्रयाभावादहेतवोऽपि हेतुवदाभामन्ते इति हे-
त्वाभासाः—दुष्टहेतव इत्यर्थः, ते चाऽसिद्ध-विरुद्धानैकान्तिका-
भेदेन त्रिविधाः ॥ ४७ ॥

यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽ-
सिद्धः ॥ ६-४८ ॥

यस्य हेतोः केनापि प्रमाणेनान्यथाऽनुपपत्तिर्न प्रतीयते
सोऽसिद्धः, निश्चितान्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणत्वाद्धेतोः ॥ ४८ ॥

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च
॥ ६-४९ ॥

स हेतुर्द्विविधः । यो वादि-प्रतिवादिसमुदायरूपम्यांभ-
गम्यासिद्धः स उभयाऽसिद्धः । यस्त्वन्यतरस्य वादिनः प्रति-
वादिनां चाऽसिद्धः सोऽन्यतराऽसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

वाद्यसिद्धेरुदाहरणं तु-‘सुखादयोऽचेतनाः, उत्पत्तिमश्नात्’
इत्यत्र वादिनः सांख्यस्यात्पत्तिमत्त्वमासिद्धं, तन्मते आविर्भा-
वस्यैवाज्ञीकारात् ॥ ५१ ॥

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथाऽनुपपत्तिरध्यव-
र्तीयते स विरुद्धः ॥ ६-५२ ॥

यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः-अविनाभावः साध्यविपर्ययैव
मात्रमाभावेना निर्धीयते न तु साध्येन, स विरुद्ध इत्यर्थः
॥ ५२ ॥

नयान्नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा, प्रत्य-
क्षिज्ञानार्थमत्रात् ॥ ६-५३ ॥

‘पुरुषोऽनित्य एव प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वात्’ आक्षिप्तानु-
पपत्तिरेव न नित्यानिशेषमाध्यविपर्ययेन परिणामि
पुरुषोऽनित्य एव प्रत्यभिज्ञानं, नदिस्मिन्मैककृपस्य पुरुषस्य ‘सांख्ये
देवदेव’ इति अदिष्णं प्रत्यभिज्ञानं सम्मानति, सुप्रमाणवध्याया
एव प्रमाणं इति कृतवन्ति एतदिति विदुः कृतवन्ति, इत्यस्य
प्रमाणवध्याया इत्यर्थेन प्रमाणवध्याया इति । इति संस्कृत-तद्व्याया
प्रमाणवध्याया इत्यर्थेन प्रमाणवध्याया इत्यर्थेन प्रमाणवध्याया
प्रमाणवध्याया इत्यर्थेन प्रमाणवध्याया इत्यर्थेन प्रमाणवध्याया

यस्य हेतोः, अन्यथानुपपत्तिः—साध्येन सहाऽविनाभा
सन्दिह्यते—कचित्साध्याधिकरणे कचित्साध्याऽभावाधिकर
हेतोर्वर्तनात् सन्देहविषयो भवति सोऽनैकान्तिकः ॥ ५४
स द्वेधा-निर्णीतविपक्षवृत्तिकः सन्दिग्धविप
क्षवृत्तिकश्च ॥ ६-५५ ॥

निर्णीतां विपक्षे वृत्तिर्षस्यासौ निर्णीतविपक्षवृत्तिकः
सन्दिग्धा विपक्षे वृत्तिर्षस्य स सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकः ।

अयमर्थः—यस्य हेतोर्विपक्षे साध्याऽभावाधिकरणे वृत्ति
निश्चीयते स निर्णीतविपक्षवृत्तिकोऽनैकान्तिकः । यस्य
विपक्षे वृत्तिः सन्दिह्यते स सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकोऽनैकान्तिक
इति ॥ ५५ ॥

निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा-नित्यः शब्दः, प्र-
मेयत्वात् ॥ ६-५६ ॥

‘शब्दो नित्यः, प्रमेयत्वात्’ इत्यास्मिन्ननुमाने प्रमेय-
त्वे हेतोर्विपक्षे नित्यत्वामायाधिकरणेऽनित्ये घटादौ वृत्तिर्नि-
र्णीयते, अतो भवति सन्देहः किमयं हेतुर्नित्यत्वेन व्य-
वर्तताऽनित्यत्वेनेति ? तथा चाऽविनाभावस्य सन्देहादयं हेतुर्नि-
र्णीतविपक्षवृत्तिकोऽनैकान्तिक इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

संदिग्धविपक्षवृत्तिको यथा-विवादपदाऽऽपन्नः
पुरुषः सर्वज्ञो न भवति, वक्तृत्वात् ॥६-५७॥

अस्मिन्ननुमाने “वक्तृत्वात्” इति हेतोर्विपक्षे सर्वज्ञे
वृत्तिः संदिह्यते, ‘किं सर्वज्ञे वक्तृत्वं वर्तते न वा’ ? इति ।
तस्मादयं हेतुः संदिग्धविपक्षवृत्तिकोऽनैकान्तिक इति ॥५७॥

अथ दृष्टान्ताऽऽभासान् प्रदर्शयन्ति—

साधर्म्येण दृष्टान्ताऽऽभासो नवप्रकारः
॥६-५८॥

साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन दृष्टान्तस्य द्विविधत्वं प्राक्
प्रदर्शितम् । अतस्तदामासस्यापि साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विवि-
धत्वमर्थादायातम् । तत्र साधर्म्येण दृष्टान्ताऽऽभासो नव प्रकार
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

साध्यधर्मविकलः, साधनधर्मविकलः, उभय-
धर्मविकलः, संदिग्धसाध्यधर्मा, १ संदिग्ध-

* तृतीयपरिच्छेदे ४४ सूत्रे, पृ० ४२ । तत्र “विपक्ष-
धर्मादन” ॥ ७-२-१४१ ॥ इति मिल्लोसद्वयान्तरात् एवदाक-
रगुणप्रादुर्भावान् न भवत्यतो व्यावर्णयति इति न भवति

साधनधर्मा, सन्दिग्धोभयधर्मा, अनन्वयः,
अप्रदेशितान्वयः, विपरीतान्वयश्चेति ॥६-५९॥

साध्यधर्मविकलादिभेदेन साध्यम्यदृष्टान्ताऽऽभासो न
विध इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

तत्राऽपौरुषयः शब्दः, अमूर्तत्वाद्, दुःखवदिति
साध्यधर्मविकलः ॥ ६-६० ॥

अत्र दृष्टान्ते दुःखे अपौरुषेयत्वं नास्ति, पुरुषव्यापार-
जन्यत्वाद् दुःखस्य । तस्मात् साध्यधर्मेणापौरुषेयत्वेन
विकलत्वादयं साध्यधर्मविकलाख्यो दृष्टान्ताऽऽभास इत्यर्थः
॥ ६० ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणु-
वदिति साधनधर्मविकलः ॥ ६-६१ ॥

मनापिभिः, कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहिसमासेन साधुत्वात् ।
यदाहुःकवीश्वरा. श्रीमेघविजयोपाध्यायाश्चन्द्रप्रभायाम्-“स-
न्दिग्धमाध्यधर्मत्यादी तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः” अ
७-३-१४१, पृ० १३२ इति ॥ सन्दिग्धः साध्यो धर्मो यत्र
स सन्दिग्धमाध्यधर्मा, इति तत्सिद्धिः । पत्रमन्यत्रापि । संशो-
धकः—मुनिदिमाशुविजयः ।

'शब्दोऽपौरुषेयः, अमूर्तत्वात् परमाणुवत्' इत्यत्र यद्य-
पि परमाणौ साध्यधर्मोऽपौरुषेयत्वमस्ति तथापि साधनधर्मो-
ऽमूर्तत्वं नास्ति तस्मात् साधनधर्मविकलोऽयं दृष्टान्तः ॥ ६१ ॥

कलशवदित्युभयधर्मविकलः ॥ ६-६२ ॥

'शब्दोऽपौरुषेयः, अमूर्तत्वात् कलशवत्' इत्यत्र दृष्टान्ते
कलशे साध्यधर्मस्याऽपौरुषेयत्वस्य साधनधर्मस्याऽमूर्तत्व-
स्य चाभावात् साध्य-साधनोभयधर्मविकलत्वाद्दुभयधर्म-
विकलः । कलशस्य पौरुषेयत्वात् मूर्तत्वाच्चेति भावः ॥ ६२ ॥

रागादिमानयं, वक्तृत्वाद्, देवदत्तवदिति
सन्दिग्धसाध्यधर्मा ॥ ६-६३ ॥

'अयं रागादिमानं, वक्तृत्वात्, देवदत्तवत्' इत्यत्र-
दृष्टान्ते देवदत्ते रागादयः सन्ति न वा ? इति सन्देहो वर्तते,
परचेतोविकाराणामप्रत्यक्षत्वात्, रागाद्यव्यभिचारिलिङ्गा-
भावादनुमानेनापि ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । तस्मात् सन्दिग्धो
रागादिमत्त्वलक्षणः साध्यधर्मो यत्र दृष्टान्तेऽसौ सन्दिग्धसाध्य-
धर्मा ॥ ६३ ॥

मरणधर्माऽयं, रागादिसत्त्वात्, मैत्रवदिति
सन्दिग्धसाधनधर्मा ॥ ६-६४ ॥

अत्र दृष्टान्ते घटे 'यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्रानि-
त्यत्वम्' इत्यन्वयव्याप्तिर्वर्तते तथाऽपि वादिना वचनेन न
प्रकाशितेत्यप्रदर्शितान्वयः ॥ ६७ ॥

अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद्, यदनित्यं तत्-
कृतकं, घटवदिति विपरीतान्वयः ॥ ६-६८ ॥

अत्र 'यत् कृतकं तदनित्यम्' इत्यन्वये वक्तव्ये "यदनित्यं
तत्कृतकम्" इति विपरीतशुक्तिं तस्मादत्र विपरीतान्वयो दृष्टान्ता-
ऽऽभासः ।

इदमत्र तात्पर्यं—प्रसिद्धानुवादेन ह्यप्रसिद्धं विधीयते ।
प्रकृतानुमाने तु कृतकत्वं प्रसिद्धं, हेतुत्वेनोपादानात् ।
अनित्यत्वं चाप्रसिद्धं साध्यत्वेन निर्देशात् । यदित्यनु-
वादसर्वनाम्ना प्रसिद्धस्य हेतौरेव निर्देशो युक्तः, नाप्रसि-
द्धस्य साध्यस्य । वादिना तु यच्छब्देनाऽप्रसिद्धस्य साध्य-
स्य निर्देशः कृत इति विपरीतान्वयः प्रदर्शितः ॥ ६८ ॥

वेधर्म्येणापि दृष्टान्ताऽऽभासो नवधा ॥ ६-६९ ॥

असिद्धसाध्यव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्याप्ति

रेकः, असिद्धोभयव्यतिरेकः, संदिग्धसाध्य-
 व्यतिरेकः, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः, संदिग्धो-
 भयव्यतिरेकः, अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यति-
 रेकः, विपरीतव्यतिरेकश्च ॥ ६-७० ॥

असिद्धसाध्यव्यतिरेकादिभेदेन वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताऽऽ-
 भासो नवप्रकार इत्यर्थः ॥ ७० ॥

तेषु भ्रान्तमनुमानं, प्रमाणत्वात्, यत्पुनर्भ्रान्तं
 न भवति न तत् प्रमाणं, यथा स्वप्नज्ञानमित्य-
 सिद्धसाध्यव्यतिरेकः, स्वप्नज्ञानादभ्रान्त-
 त्वस्याऽनिवृत्तेः ॥ ६-७१ ॥

अत्रानुमाने वैधर्म्यदृष्टान्तत्वेनोपन्यस्ते स्वप्नज्ञाने साध्य-
 व्यतिरेकस्य भ्रान्तत्वमिदं स्यात्सिद्धत्वाद् असिद्धसाध्यव्य-
 तिरेकोऽयं दृष्टान्ताऽऽभास इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं, प्रमाणत्वाद्, यत्तु सवि-
 कल्पकं न तत्प्रमाणं, यथा क्लेशिकमित्यतिष्ठ-

साधनव्यतिरेकः, लौकिकात् प्रमाणत्वं स्या-
 न्निवृत्तेः ॥ ६-७२ ॥

अत्र लौकिकमिति, वैधर्म्यदृष्टान्तत्वेनाभिमतं, तत्र सा-
 धनव्यतिरेकस्य प्रमाणाऽभावस्याऽसिद्धत्वादसिद्धसाधन-
 व्यतिरेक इति भावः ॥ ७२ ॥

नित्याऽनित्यः शब्दः, सत्त्वात्, यस्तु न नित्याऽ-
 नित्यः स, न सन्, तद्यथा, स्तम्भ इत्यनि-
 द्रोभयव्यतिरेकः, स्तम्भान्नित्याऽनित्यत्वस्य
 सत्त्वस्य चाऽव्यावृत्तेः ॥ ६-७३ ॥

अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तत्वेनाभिमते स्तम्भे साध्यव्यतिरेक-
 रय नित्यानित्यत्वाऽभावस्य साधनव्यतिरेकस्य सत्त्वाऽभाव-
 स्य चाभावादनिद्रोभयव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा वंपिलः, अक्षौणिकान्त-
 वादित्वात्, यः 'सर्वज्ञ थाप्तो वा स क्षणिके वा-
 न्तवादी, यथा सुगत इति संदिग्धस्या' इत्य-

इति भावः

तिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञताऽनाप्तत्वयोः साध्य-
धर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥ ६-७४ ॥

अत्र साध्यमसर्वज्ञत्वमनाप्तत्वं वा, तद्व्यतिरेकस्य सर्व-
ज्ञत्वस्याऽऽप्तत्वस्य वा दृष्टान्ते सुगते संदिग्धत्वात् संदिग्ध-
साध्यव्यतिरेकदृष्टान्ताऽऽभास इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

अनादेयवचनः कश्चिद्विवाक्षितः पुरुषः, रागा-
दिमत्त्वात्, यः पुनरादेयवचनः स वीतरागः,
तद्यथा शौद्धोदनिरिति संदिग्धसाधनव्य-
तिरेकः, शौद्धोदनौ रागादिमत्त्वस्य निवृत्तेः
संशयात् ॥ ६-७५ ॥

अत्रानुमाने साधनं रागादिमत्त्वं, तद्व्यतिरेकस्य रा-
दिमत्त्वाभावस्य दृष्टान्ते शौद्धोदनौ संदिग्धत्वात् संदिग्ध-
व्यतिरेक इति ॥ ७५ ॥

न वीतरागः कपिन्द्रः, करुणाऽऽस्पदेष्वपि परम-
कृपयाऽनर्पितनिर्जपिशतशकलत्वात्, यस्तु

अथोपनयनिगमनाऽऽभासौ प्रदर्शयन्ति—

उक्तलक्षणोद्धरणेनोपनय-निगमनयोर्वचने
तदाभासौ ॥ ६-८० ॥

“हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः” [॥ ३ ४६ ॥
पृ० ५३] इति उपनयस्य लक्षणम् । “साध्यधर्मस्य पुनर्नि-
गमनम् [॥ ३-५१ ॥ पृ० ५४] इति निगमनस्य च लक्षणं
पूर्वमुक्तं तदुद्धरणेन वचने-तद्वैपरीत्येन कथने तदाभासौ-उपन-
याऽऽभास-निगमनाऽऽभासौ भवत इति ॥ ८० ॥

यथा-पारणामी शब्दः, कृतकत्वाद् यः कृतकः
स परिणामीः, यथा कुरुभ इत्यत्र परिणामी
च शब्द इति, कृतकश्च कुरुभ इति च ॥ ६-८१ ॥

अत्रानुमाने, ‘कृतकश्च शब्दः’ इत्याकारकं साध्यधर्मि-
णि साधनधर्मस्योपसंहरणलक्षणं उपनयवाक्यं प्रयोक्तव्य-
मासीत् “ किन्तु वादिना परिणामी च शब्दः ” इति सा-
ध्यधर्मिणि साध्यधर्मस्य, “ कृतकश्च कुरुभः ” इति दृष्टान्त-
धर्मिणि साधनधर्मस्य चोपसंहरण कृतमिति उपनयाऽऽभास
इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्द इति,
तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ॥ ६-८२ ॥

तस्मिन्नेव प्रयोगे—' शब्दः परिणामी, कृतकत्वात्, कु-
म्भवत् ' इति प्रयोगे 'तस्मात् परिणामी शब्दः' इत्याकार-
साध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि उपसंहरणलक्षणं निगमनवाक्यं
प्रयोक्तव्यमासीत्, तथापि वादिना "तस्मात् कृतकः शब्दः"
इति साधनधर्मस्य साध्यधर्मिणि, "तस्मात् परिणामी कुम्भः"
इति साध्यधर्मस्य दृष्टान्तधर्मिणि उपसंहरणं कृतमिति
निगमनाऽऽभासमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् ॥ ६-८३ ॥

"अभिधेयं वस्तु यथाऽवस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं
चामिधत्ते स आप्तः" [॥ ४-४ ॥ पृ० ७७] तद्विपरीतो
योऽभिधेयं वस्तु यथाऽवस्थितं न जानीते यथाज्ञानं चनाभिधत्ते
सोऽनाप्तः, तद्वचनसमुत्थं ज्ञानमागमाऽऽभासं ज्ञातव्यम्
॥ ८३ ॥

यथा-मेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयो-
र्मूले सुलभाः पिण्डखर्जुराः सन्ति त्वरितं

विषयामासं प्रकाशयन्ति—

सामान्यमेव, विशेष एव, तद् द्वयं वा स्वतन्त्र-
मित्यादिस्तस्य विषयाऽऽभासः ॥ ६-८६ ॥

प्रमाणस्य विषयः सामान्यविशेषाऽऽत्मकं वस्तु इति
पूर्वमुक्तं, [सू० ॥५-१॥, पृ० १०२] तद्वैपरीत्येन 'सामान्यमेव
प्रमाणस्य विषयः, इति सत्ताऽद्वैतवादिनः, 'विशेष एव'
इति सोगताः । तदुभयं च स्वतन्त्रम्' इति नैयायिका यद्
स्वीकुर्वन्ति स विषयाऽऽभास इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

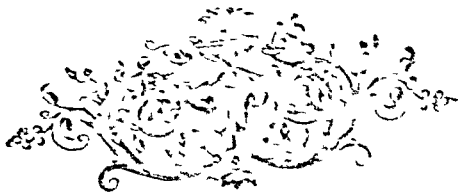
अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात् फलं, तस्य
तदाभासम् ॥ ६-८७ ॥

शपथे भाषा-सम्पदो काल संविदो । सिद्धान्ताऽऽचार-संकेत-
नियमावसरेषु च ॥ [तृतीयकारण्डे] इति हैमानेकार्यकः ।
प्रत्यक्षत. परोक्षतश्चेत्यर्थः । प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्तप्रमाण
खण्डनं तु स्याद्वादरत्नाकरतो (परि० २-१) रत्नाकरावता-
रिकातश्च विज्ञेयम् । संशोधकः—मुनिहिमांशुविजयः ।

१ शाङ्करप्रमुखाः ।

अभिन्नमेव प्रमाणात् फल वौद्धानां । भिन्नमेव
 नैयायिकादीनां । तस्य प्रमाणस्य फलाऽऽभासमिति ।
 वस्तुतः प्रमाणात् फलस्य भिन्नाभिन्नत्वं प्रागुप-
 दर्शितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीबालवोधिन्व्याख्यया टिप्पण्या विभूषिते श्रीवादि-
 देवसूरिसिद्धे प्रम एतद्यतत्त्वाऽऽलोके फलस्वरूप-
 प्रमाणाद्याभासनिर्णायको नाम षष्ठः परिच्छेदः

स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः ॥ ७-३ ॥

स नयो-व्यास-समासाभ्यां-विस्तर-संदेहाभ्यां द्विप्रकारः-
द्विभेदः ॥ ३ ॥

व्यासतो ऽनेकविकल्पः ॥ ७-४ ॥

अनन्तांशात्मके वस्तुनि एकांशागोचरः प्रतिपत्तुरभि-
प्रायविशेषो नय इति प्राक् प्रदर्शितम् । ततश्चानन्तांशात्मके
वस्तुनि एकैकांशपर्यवसायिनो यावन्तः प्रतिपत्तृणामभिप्राय-
विशेषास्तावन्तो नया इति व्यासतो ऽनेकप्रकार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

चार्यपादा नयाऽऽभासादीनां (दुर्नयादीनां) लक्षणान्येवमा-
चर्यातवन्त —

सदेव, नत, स्यात्सत. इति त्रि-शार्थं
मीयेत दुर्निति-नय-प्रमातैः । ...

—अन्ययोगव्यव० कारिका २२ ८

१ जावद्वा वप्रणपता नावद्वा चैव हुंति नप्रवाया । (यावन्तो
वचनपथास्तावन्तैश्चैव भवन्ति नप्रवादा) इत्यादिम् । इति-
प्रतिमल्लै श्रीमल्लवादिदूरिभिः शीनयचक्रवान्प्रणं न्या.
गतप्र प्रकार प्ररुपिता अतस्ततो विमोपपन्निच्य प्रय ।
य न प्रयो मुद्रपमाश आरते । स्वभाषक - दुर्निति-नय-प्रमातैः ।

समासतस्तु द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थि-
श्चक ॥ ७-५ ॥

संक्षेपेण तु द्विप्रकारः । द्रव्यार्थिकः—^१द्रव्यार्थोऽस्ति
यस्य विषयत्वेन स द्रव्यार्थिकः । पर्यायार्थिकः—पर्यायरूपो-
ऽर्थः, पर्यायार्थः, पर्यायार्थोऽस्ति यस्य विषयत्वेन स पर्याया-
र्थिकः ॥ ५ ॥

आद्यो नैगम-संग्रह-व्यवहारभेदात् त्रेधा ॥ ७-६ ॥

आद्यो द्रव्यार्थिकः । नैगमादिभेदात् त्रिविधः ॥ ६ ॥

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जन-
भावेन याद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः ॥ ७-७ ॥

धर्मयोः—पर्याययोः, धर्मिणोः—द्रव्ययोः, धर्मध-
र्मिणोः—द्रव्यपर्याययोश्च प्रधानगौणभावेन विवक्षणं स
नैगमः । नैके गमाः-बोधमार्गा यस्यासौ नैगम इति ॥ ७ ॥

१ द्रवति, अद्रुद्रुवत्, द्रोष्यति ताँस्तान् पर्यायानिति द्रव्यम्
सामान्यगोचरो द्रव्यार्थिकः, विशेषगोचरश्च, पर्यायार्थिको न
तिह रहस्यम् । संशोधकः ।

संन्यमान्मनि धर्मयोः ॥ ७-८ ॥

प्रधानोपमर्जनभावेन विवक्षाणामिदं च च सूत्रद्वये
योजनीयम् । मन्त्रविनिष्ट चेतस्य 'संन्यमान्मनि वर्तते'
इति चार्थे चेतस्यान्वयधर्मस्य प्राधान्येन विवक्षा, तस्य
विशेषत्वात्, मन्त्रान्वयधर्मस्य तु गौणत्वेन, तस्य चेतस्य-
विशेषणत्वादिति धर्मद्वयविषयस्य नैगमस्य प्रथमो भेदः ॥ ८ ॥

वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति धर्मिणोः ॥ ७-९ ॥

अत्र 'पर्यायवद् द्रव्यं वस्तु च' इति धर्मिद्वयम्, 'पर्या-
यवद्द्रव्यं वस्तु वर्तते' इति विवक्षायां पर्यायवद्द्रव्याख्यस्य
धर्मिणो विशेष्यत्वेनोपात्तत्वात् प्राधान्यम्, वस्तुवाख्यस्य तु
धर्मिणो विशेषणत्वेन गौणम् । अथवा किं वस्तु ? 'पर्या-
यवद्द्रव्यमिति विवक्षायां वस्तुवाख्यस्य धर्मिणो विशेष्यत्वात्
प्राधान्यं, पर्यायवद्द्रव्याख्यस्य तु धर्मिणो विशेषणत्वेन
गौणत्वमिति धर्मिद्वयविषयस्य नैगमस्य द्वितीयो भेदः ॥ ९ ॥

क्षणमेकं सुखी विषयासक्तजीव इति धर्म-
धर्मिणोः ॥ ७-१० ॥

अत्र विषयाऽऽसक्तजीवस्य प्राधान्यं, विशेष्यत्वेनोपात्त-
त्वात्, सुखरूपस्य धर्मस्य तु अप्राधान्यं, विशेषणत्वेन नि-

दिदुत्ताः । इति धर्मधर्मिद्वयाऽऽलम्बनोऽयं नैममस्य तृतीयो
जेतः ॥ १० ॥

धर्मह्यादीनामेकान्तिकपार्थवशाभिसन्धिने-
गमाऽऽभासः ॥ ७-११ ॥

यदिपदेन धर्मिद्वय धर्मधर्मिद्वययोः संग्रहः । तथा च
द्वयोर्धर्मयोः, द्वयोर्धर्मिणोः, धर्मधर्मिणोर्वा विषये ऐकान्ति-
कमेकविधापो यः स नैममाऽऽभास इत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथा-आत्मानि सात्वतैतन्गे परस्परमत्यन्तं
पृथगभवे इत्यादिः ॥ ७-१२ ॥

यौ धर्मौ वाद्द्वयं तस्तु न परस्परमत्यन्तं पृथगभवे
इत्यादिः । परस्परमत्यन्तिका भेद इत्याकारको भो धर्मि
यः स नैममाऽऽभास इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अप्यन्तं न मा प्रथार्था परामर्शः संग्रहः ॥ ७-१३ ॥

यथा-यथायथा - यथाद्रव्यादिसामान्यमात्रवि-
शेष-परमम-यतिप्रापविशेषः संग्रहः । यममेकीनांकेन वि-
शेष-परमम-यतिप्रापविशेष-संग्रह इति व्युत्पत्तेः ॥ १३ ॥

अथ-यथायथा-परमम-यतिप्रापविशेषः ॥ ७-१४ ॥

अयं संग्रहारूपो नयः परसंग्रहापरसंग्रहभेदेन द्विभेद-
स्त्वर्थः ॥ १४ ॥

अशेषविशेषेष्वौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं
सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः ॥७-१५॥

सामान्यं द्विविधं परसामान्यमपरसामान्यं च । तत्र शुद्ध-
द्रव्यापरपर्यायं सत्ताऽऽख्यं परसामान्यम् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वा-
दिकमपरसामान्यम् । तत्र शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः
संस्त विशेषेषु औदासीन्यं भजमानो योऽभिप्रायविशेषः स
परसंग्रहाऽऽख्यो नयो बोद्धव्यः ॥ १५ ॥

विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा ॥ ७-१६ ॥

विश्वं-जगत्, एरुम्-एकरसं, सदविशेषात्-‘सत्’
इत्याकारकज्ञानामिधानाभ्यामविशेषरूपेण ज्ञायमानत्वात्,

१ जैनसिद्धान्ते द्रव्यपर्याययोरात्यन्तिको भेदो निषिद्धः, तथा
चांस्तवन्तः सन्मतितर्के प्रचण्डतार्किकान्चप्रचक्रवर्तिनः तत्र-
भवन्त श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादाः—

“द्रव्यं पञ्चविधं द्रव्यविधत्ता य पञ्चवा दृशि ॥
(द्रव्यं पर्यवविभुतं द्रव्याविपुफ्नाश्च पर्यवा न सन्ति” । १-२
संशोषक-मुनिहिमांशुविजयः ।

धर्माधर्माऽऽकाश-काल-पुद्गल-जीवद्रव्याणासं-
क्यं. द्रव्यत्वाऽभेदादित्यादिर्यथा ॥ ७-२० ॥

धर्माधर्मादीनामैक्यं, द्रव्यत्वाऽभेदात् — 'द्रव्यं द्रव्यम्'
इत्यभिन्नज्ञानाभिधानलक्षणलिङ्गानुमितद्रव्यत्वाऽभेदादित्य-
र्थः । अदिपदेन चेतनाचेतनपर्यायाणामेकत्वं, पर्यायत्वा-
ऽभेदादिति पर्यायाऽभेदमाधकमनुमानमपि बोध्यम् ॥२०॥

द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषानिहनुवा-
नस्तदाभासः ॥ ७-२१ ॥

द्रव्यत्वादिमामान्यमङ्गीकृत्य तद्विशेषान् धर्माधर्मादीनां
प्रतिक्षिपन्नभिप्रायविशेषस्तदाभासः— अपरसंग्रहाऽऽभा-
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं. ततोऽर्थान्तरभूता-
द्रव्याणासनुपलब्धेरित्यादः ॥ ७-२२ ॥

ततः—द्रव्यत्वसंकाशात्, अर्थान्तरभूतानां—
र्माऽऽकाशादीनाम् ॥ २२ ॥

१ धर्माऽन्तिकायाऽधर्मास्तिकायात्वं गतिस्थिति-
द्रव्यद्वयम् । संशोधकः ।

योऽभिप्रायविशेषो द्रव्यपर्यायविभागपर्यायार्थिकं काल-
निकं मन्यते न त्वद्वयमव्ययम् ॥ २५ ॥

व्या—चार्वाकदर्शनम् ॥ ७-२६ ॥

चार्वाको हि द्रव्यानां द्रव्यपर्यायात्मकत्वं नाङ्गीकरो-
ति, किन्तु आपाततः प्रतीयमानं भूतचतुष्टयात्मकं घटप-
टादिरूपं पदार्थजातं पार्यायिकं मन्यते, तदतिरिक्तं द्रव्यप-
र्यायविभागं काल्पनिकमिति । तस्मात् चार्वाकदर्शनं व्यद-
शराऽऽभासमिति भावः ॥ २६ ॥

द्रव्यार्थिकं त्रेधाऽभिधाय पर्यायार्थिकं प्रपञ्चयन्ति —
पर्यायार्थिकश्चतुर्धा—ऋजुसूत्रः शब्दः सभसि-
रूढ एवंभूतश्च ॥ ७-२७ ॥

* * * * *
ऋजु—वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधा-
न्यतः सूत्रयत्रभिप्राय ऋजुसूत्रः ॥ ७-२८ ॥

ऋजु—अर्थातानागतकालक्षणलक्षणकौटिल्यवैकल्यात्
सरलम् । अयं भावः—योऽभिप्रायविशेषो वर्तमानक्षणास्ति-

---

१ चृष्टस्पातिप्रवर्तितं परलोकात्मपुण्यपापमोक्षनिषेधकं ना-
स्तिकं मतम् ॥

२ पृथ्व्यप्तेजोवायव इति भूतचतुष्टयम् । संशोधकः

कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः

शब्दः ॥ ७-३२ ॥

कालादिभेदेन—काल-कारक-लिङ्ग-संख्या-पुरुषोपसर्ग-भेदेन, ध्वनेः शब्दस्य अर्थभेदं प्रतिपद्यमानोऽभिप्रायविरोधः शब्दनयः ॥ ३२ ॥

यथा-वभूत्र भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः ॥ ७-३३ ॥

यद्यपि सुमेरोर्द्रव्यरूपतयाऽभिन्नत्वात् पर्यायरूपतया च भिन्नत्वाद् भिन्नाभिन्नत्वं वर्तते, तथाऽपि शब्दनयो विद्यमानमपि कनकाचलस्य द्रव्यरूपतयाऽभेदमुपेक्ष्य केवलं भूतवर्तमानभाविष्यलक्षणकालत्रयभेदाद् भेदमेवावलम्बते । आदिपदेन 'करोति क्रियते कुम्भः' इति कारकभेदे । 'तटस्तटी तटम्' इति लिङ्गभेदे । 'दागः कलत्रम्' इति मख्याभेदे 'एहि मन्ये रथेन यास्यति, नहि यास्यसि, यातस्ते पिता' इति पुरुषभेदे । 'सन्तिष्ठते, उपातिष्ठते' इत्युपसर्गभेदेऽप्ययस्य भिन्नत्वं स्वीकरोति ॥ ३३ ॥

तद्वेदेन तस्य तमेव समर्थयत्नानस्तदा-

भासः ॥ ७-३४ ॥

पर्यायशब्देषु—इन्द्रपुरन्दरादिशब्देषु, निरुक्तिभेदेन—
निर्वचनभेदेन, भिन्नमर्थ समभिरोहन्—अभ्युपगच्छन् समभि-
रूढः ॥ ३६ ॥

इन्दनादिन्द्रः शकनाच्छक्रः पूर्वार्णात्पुरन्दर
इत्यादिषु यथा ॥ ७-३७ ॥

अयमर्थः—यद्यपि इन्द्रशक्रादयः शब्दा इन्द्रत्व-
शक्रत्वादिपर्यायविशिष्टस्यार्थस्य वाचकाः, न केवलं पर्या-
यस्य, तथापि समभिरूढनयवादी गौणत्वाद् द्रव्यवाचकत्व-
मुपेक्ष्य प्रधानत्वात् पर्यायवाचकत्वमेवाङ्गीकुर्वन् 'इन्द्रादयः
शब्दाः प्रतिपर्यायबोधकत्वाद्, भिन्नभिन्नार्थवाचकाः'
इति मन्यते । शब्दनयो हि नानापर्यायभेदेऽप्यर्थाऽभेदमेवा-
भिप्रैति, समभिरूढस्तु पर्यायभेदे अर्थभेदं प्रतिपद्यते इति
विशेषः ॥ ३७ ॥

पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकु-
र्वाणस्तदाभासः ॥ ७-३८ ॥

यः पर्यायशब्दानामभिधेयनानात्वमेवाभिप्रैति एका-
र्थाभिधेयत्वं पुनरमुष्य सर्वथा तिरस्कुरुते स तदाभासः
समभिरूढाऽऽभासः ॥ ३८ ॥

१ " इदु परमैश्वर्ये, शकलं शकौ ' ईमघातुपाठः ।

✓

✓

✗

क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षि-
पंस्तु तदाभासः ॥ ७-४२ ॥

यः शब्दानां क्रियाऽऽविष्टमेवार्थं वाच्यत्वेनाभ्युपग-
च्छति क्रियाऽनाविष्टं तु सर्वथा निराकरोति स एवम्भू-
तनयाऽऽभासः ॥ ४२ ॥

यथा—विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घट-
शब्दवाच्यं, घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रिया-
शून्यत्वात्, पटवदित्यादिः ॥ ७-४३ ॥

अयमस्याशयः—चेष्टार्थकाद् घटघातोनिष्पन्नत्वाद् घ-
टशब्दस्य चेष्टाविरहितो घटरूपोऽर्थो वाच्यो न भवितुमर्हति,
घटशब्दप्रवृत्तिं निमित्तभूता या चेष्टाऽऽख्या क्रिया तच्छून्य-
त्वात्, पटवत्। यथा-पटो घटीयचेष्टाशून्यत्वाद् घटशब्दवाच्यो
न भवति । तथैव चेष्टाशून्यो घटोऽपि घटपदवाच्यो न भव-
तीति ॥ ४३ ॥

हमकोपटीका । १ “घटिष् चेष्टायाम् ” इतिहैमधातुपाठः
शोधक ।

एतेषु चत्वारः प्रथमे, अर्थनिरूपणप्रवृत्त-
त्वादर्थनयाः ॥ ७-४४ ॥

एतेषु नैगमादिषु सप्तसु नयेषु । प्रथमे-आद्याः ॥ ४४ ॥

शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्द-
नयाः ॥ ७-४५ ॥

तृतीः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परि-
मितिविषयः ॥ ७-४६ ॥

प्रचुरगोचरः—अधिभूविषयावगाही ॥ ४६ ॥

मन्मात्रगोचरान् संप्रहान् नैगमो भावाभाव-
भूमि क्त्वाद् भूमविषयः ॥ ७-४७ ॥

संप्रहानयो हि मन्मात्रविषयत्वाद्भावावगाह्येव, नैगमस्तु
सा गमात्तद्विषयत्वादभूमावगाहीति बहुविषयः ॥ ४७ ॥

अत्रि नैवप्रकाशकाद् व्यवहारतः संप्रहः सम-
न्तमन्मसृष्टोपदेशकत्वाद् बहुविषयः ॥ ७-४८ ॥

व्यवहारो हि कतिपयान् सत्त्वविशिष्टान् पदार्थान्
प्रकाशयतीत्यल्पविषयः, संग्रहस्तु नमस्तं सद्विशिष्टं वस्तु
प्रकाशयतीति भूमविषयः ॥ ४८ ॥

वर्तमानविषयादृजुसूत्राद् व्यवहारत्रिकाल-
विषयावलम्बित्वादनल्यार्थः ॥ ७-४९ ॥

ऋजुसूत्रो वर्तमानक्षणस्यायिनः पदार्थान् प्रकाशयती-
त्यल्पविषयः, व्यवहारस्तु कालत्रयवर्तिपदार्थजातमवलम्ब्य
इति बहुविषयः ॥ ४९ ॥

कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादृ-
जुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वादनल्यार्थः ॥ ७-५० ॥

शब्दनयो हि कालादिभेदेन पदार्थभेदमङ्गीकरोती-
त्यल्पविषयः, ऋजुसूत्रस्तु कालादिभेदेऽप्याभिन्नमर्थं प्रदर्श-
यतीत्यनल्यार्थः ॥ ५० ॥

प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सतः समभि-
रूढाच्छब्दस्तद्विपर्यायानुयायित्वात् प्रभूतवि-
षयः ॥ ७-५१ ॥

पर्यायशब्दानां व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नार्थतामभ्युपगच्छतीति समभिरूढोऽल्पविषयः, शब्दनयस्तु पर्यायशब्दानां व्युत्पत्तिभेदेनाप्यभिन्नार्थतामङ्गीकरोतीति बहुविषयः ॥५१॥
प्रतिक्रियं विभिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंभूतात्
समभिरूढस्तदन्यथार्थस्थापकत्वाद् महा-
गोचरः ॥ ७-५२ ॥

क्रियाभेदेनाथेभेदमभ्युपगच्छत एवंभूतात् क्रियाभेदेऽप्यर्थाऽभेदं प्रतिपादयन् समभिरूढोऽनल्पविषयः ॥ ५२ ॥
नयवाक्यमापि स्वविषये प्रवर्त्तमानं विधिप्रति-
षेधाभ्यां संसभर्हामनव्रजति ॥ ७-५३ ॥

१ नयमत्रमङ्गुर्याः कीदृशी स्थापनापद्धतिः? कीदृशश्च वचन-
प्रकारः? इति नयविद्याविद्. सुधिया यदि स्पष्टं लिखेयुस्तदा नय-
तात्पर्यं जिज्ञासूनां महानुपकारं भवेत्। कष्टमत्र यद्विनियमामोऽपि
न कुत्राऽपि संशयाच्छ्रेयकारिणी स्फुटताऽस्मिन् विषये दृष्टाऽ-
स्मानि। आधुनिका निशिष्टविद्वांसः प्रार्थ्यन्ते मया यत् नयमत्र-
ङ्गीवचनविधिं स्पष्टतया प्रकाशयेयुः। "स्यात्" "एव" इत्यनयो
प्रयोगो नयमत्रमङ्गुर्यां विधेयानया? विधेयश्चैत् कां विशेष्यमिति
प्रमाणनयमत्रमङ्गुर्यावचनप्रकारयोः? न चेद् विधेयस्तदा कया सु-
क्या? कस्माद्वा प्रमाणान्? इत्यादीनि शङ्कास्थानान्यवयवेषु
भ्रंशानि समाहितवृद्धिनि. । सं०

यथा-प्रमाणवाक्यं विधिप्रतिषेधाभ्यां प्रवर्तमानं सप्त-
भङ्गीमनुगच्छति, तथैव नयवाक्यमपि स्वविषये—स्वप्रति-
षाद्ये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां—परस्परविभिन्नार्थनययु-
क्तसमुत्पत्त्यविधिनिषेधाभ्यां कृत्वा सप्तभङ्गीत्वमनुगच्छति ॥५३॥

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥ ७-५४ ॥

अयमर्थः—यथा प्रमाणात् प्रमाणफलं भिन्नाऽभिन्नं,
तथैव नयान्नयफलमपि भिन्नाऽभिन्नमेव । यथा प्रमाणस्याऽऽ-
जन्तर्येण फलं वस्त्वज्ञाननिवृत्तिः, तथैव नयस्यापि वस्त्व-
शाज्ञाननिवृत्तिः फलं । यथा प्रमाणस्य पारम्पर्येण हानोपा-
दानोपेक्षानुद्भयः फलं, तथा नयस्यापि वस्त्वंशविषयकहा-
नोपादानोपेक्षानुद्भयः फलमिति प्रमाणवन्नयस्यापि फलं
व्यवस्थापनीयम् ॥ ५४ ॥

प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा ॥ ७-५५ ॥

‘प्रत्यक्षादि’ इत्यत्राऽऽदिपदेन अनुमानादीनां संग्रहः ।
तत्र प्रत्यक्षेण तावद् ‘अहं सुखी’ ‘अहं दुःखी’ इत्यादिप्रतीत्या
सुखाद्याधारतयाऽहंप्रत्ययगोचरः शरीरादिविलक्षण आत्मा-
सिद्ध्यति । अनुमानेन यथा—चैतन्यं तन्वादिविलक्षणाऽऽश्रया
उधेनम्. तत्र (शरीरादिषु) बाधकोप रत्तौ सत्यां कार्यत्वात्

वादिनां सांख्यादीनां निरस्कारः । “कर्ता मात्राद्भोक्ता”
 इतिविशेषणद्वयेन कापिलमनं पराकृतम् । “स्वदेहपरिमा-
 षः” इत्यनेन व्यापकाऽऽत्मवादिनां नैयायिकादीनां प्रति-
 शेषः । “प्रतिक्षेत्रं भिन्नः” इत्यनेनैकाऽऽत्मवादिनामद्वैत-
 वेदान्तिनां खण्डनम् । “पौद्गलिकादृष्टवांश्चायम्” इत्यने-
 नादृष्टस्याऽपौद्गलिकत्वमभ्युपगच्छतां नैयायिकादीनां
 निरासः ॥ ५६ ॥

तस्योपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रिया-
 भ्यां कृत्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धिः ॥ ७-५७ ॥

तस्य-निर्दिष्टस्वरूपस्याऽऽत्मनः, उपात्तपुंस्त्रीशरीरस्य-
 गृहीतपुरुषस्त्रीशरीरस्य । इदं विशेषणं नानिर्वाणद्वेषिणां द्विग-
 म्पराणां मतमत्यसितुं, नपुंसकस्य मोक्षाद्भावज्ञापनार्थं च ।
 “सम्यग्ज्ञान-क्रियाभ्याम्” इति छन्देन सम्यग्ज्ञानक्रिययोः समु-
 चित्य कारणत्वं प्रत्येकस्येति प्रदर्शितम् । सम्यग्ज्ञानपदेनैव
 सम्यग्दर्शनस्यापि प्राप्तत्वात् पृथक्त्वेन न निर्दिष्टम् ।
 ज्ञानक्रिययोः सम्यक्त्वविशेषणप्रदानेन मिथ्याज्ञानपूर्वि-
 कायाः कन्दमूलादिभक्षणरूपाया वा क्रियाया मोक्षकारण-

१ सांख्यमतम् ।

अध्याष्टमः परिच्छेदः

विरुद्धयोर्धर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृत-
तदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनं
वादः ॥ ८-१ ॥

एकाधिकरणैककालयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोर्मध्यादेकधर्मव्य-
वच्छेदेन, एकस्य—कथञ्चिन्नित्यत्वस्य एकान्तनित्यत्वस्य
वा धर्मस्य, व्यवच्छेदेन-निराकरणेन, स्वीकृततदन्यधर्मस्य
कथञ्चिन्नित्यत्वस्य सर्वथानित्यत्वस्य वा व्यवस्थापनार्थं,
साधनदूषणवचनं—स्वपक्षस्य साधनवचनं, परपक्षस्य च
दूषणवचनं वाद इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः तत्त्वनिर्णिनी-
पुश्च ॥ ८-२ ॥

अत्र—वादे । प्रारम्भकः—वादस्य प्रारम्भकः—वादीति-
यावत् । जिगीषुः—जयेन्नादान् तत्त्वनिर्णिनीपुश्च—तत्त्वा-
र्थाजयेन्नादान् भवतीति शेषः ॥ २ ॥

स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्यां
परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः ॥ ८-३ ॥

स्वीकृतो यो धर्मः कथञ्चिन्नित्यत्वादिस्तस्य व्यवस्था-
पनार्थं साधनदूषणाभ्यां—स्वपक्षमाधनेन परपक्षदूषणेन
च, परं—प्रतिवादिनं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः ॥ ३ ॥

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥ ८-४

तथैव—स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं, साधनदूषणाभ्यां
कथञ्चिन्नित्यत्वादिस्वरूपं तत्त्वं प्रतिष्ठापयितुमिच्छुस्तत्त्व-
निर्णिनीषुः ॥ ४ ॥

अयं च द्वेषा-स्वात्मनि परत्र च ॥ ८-५ ॥

अयं च—तत्त्वनिर्णिनीषुः, द्वेषा—द्विप्रकारः, स्वाऽऽ-
त्मनि परत्र च । कश्चित्तत्त्वेषु सन्देहात् स्वान्मनि तत्त्वनिर्णय-
मिच्छति, कश्चित्तु परोपकारकपरायणतया परत्र-अन्याऽऽत्मनि
तत्त्वनिर्णयमभिकांक्षतीति ॥ ५ ॥

आद्यः शिष्यादिः ॥ ८-६ ॥

आद्यः—स्वात्मानि तत्त्वनिर्णिनीषुः शिष्यादिः । आदि-
देन मित्रादयो ज्ञाताः ॥ ६ ॥

द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ८-७ ॥

द्वितीयः—परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः ।

अयं द्विविधः—क्षायोपशमिकज्ञानशाली
केवली च ॥ ८-८ ॥

अयं परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुर्गुर्वादिः, द्विविधः—द्विप्रकारः ।
ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमेनोत्पन्नं यत् मति-श्रुता-
बधि-मनःपर्यायरूपं ज्ञानं यस्यास्ति स क्षायोपशमिक-
ज्ञानशाली, एकः । ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयेणोत्पन्नं
यत् केवलज्ञानं तद्वान् केवली, द्वितीयः । तदेवं चत्वारः
प्रारम्भका वादिनः—^१जिगीषुः, ^२स्वात्मानि तत्त्वनिर्णिनीषुः,
^३परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुर्क्षायोपशमज्ञानशाली, ^४परत्र तत्त्व-
निर्णिनीषुकेवली चेति ॥ ८ ॥

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥ ८-९ ॥-

आयः—स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः शिष्यादिः । आदि-
 देन मित्रादयो गणाः ॥ ६ ॥

द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ८-७ ॥

द्वितीयः—परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुः ।

अयं द्विविधः—ज्ञायोपशमिकज्ञानशाली-
 केवली च ॥ ८-८ ॥

अयं परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुर्गुर्वादिः, द्विविधः—द्विप्रकारः ।
 ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमेनोत्पन्नं यत् मति-श्रुता-
 बधि-मनःपर्यायरूपं ज्ञानं यस्यास्ति स क्षायोपशमिक-
 ज्ञानशाली, एकः । ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयेणोत्पन्नं
 यत् केवलज्ञानं तद्वान् केवली, द्वितीयः । तदेवं चत्वारः-
 प्रारम्भका वादिनः—^१जिगीषुः, ^२स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुः,
^३परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुर्ज्ञायोपशमज्ञानशाली, ^४परत्र तत्त्व-
 निर्णिनीषुकेवली चेति ॥ ८ ॥

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥ ८-९ ॥-

लिनः केवललिना च सह वादो न सम्भवतीति षोडश-
भेदेभ्यश्चतुरो भेदान् पातयित्वा द्वादशैव भेदा अवाशि-
ष्यन्ते ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमे प्रथम-तृतीय-तुरीयाणां चतुर-
ङ्ग एव, अन्यतमस्याप्यङ्गस्याऽपाये जय-
पराजयव्यवस्थादिदौःस्थ्याऽऽपत्तेः ॥ ८-१० ॥

अयमर्थः—तत्र चतुर्षु प्रारम्भकेषु वादिषु मध्ये यदा
जिगीषुः प्रारम्भको वादी भवति, एवं जिगीषुः, परत्र तत्त्व-
निर्णिनीपुत्रायोपशमज्ञानशाली, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुकेवली
वा प्रतिवादी भवति तदा वादी-प्रतिवादि-सम्य-समापति-
लक्षणश्चतुरङ्ग एव वादो भवति । एषु अन्यतमस्याप्यऽपाये-
अभावे सति जय-पराजयव्यवस्था एव न स्यात्, वादिनो
जिगीषुत्वेन शाख्यकलहादिसम्भवात् ॥ १० ॥

द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्व्यङ्गः कदाचित्
त्र्यङ्गः ॥ ८-११ ॥

द्वितीये—स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपौ वादिनि सति,
तृतीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुत्रायोपशमज्ञानशालिनः, कदा-

चित् इत्यङ्गः—हे वादिप्रतिवादिलक्षणे अङ्गे यस्य स इत्यङ्गो
 वादो भवति । कदाचित् व्यङ्गः—वादिप्रतिवादिमभ्यलक्ष
 व्यङ्गो वा वादो भवति ।

समर्थः—यदा परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुत्रायोपशम
 मानशाली पतिवादी सायमेव वादिनि जयपराजयनिर्णय
 तत्र तत्त्वनिर्णय कर्तुं समर्थः, तदा-इतरस्य सभ्य-सभापति
 व्यङ्ग्यात् इत्यस्याभावात् इत्यङ्ग एव वादो भवति । यदा तु
 इतरस्य तत्रापि पतिवादिना वादिनि तत्त्वनिर्णयो न कर्तुं
 शक्यः तदा तद्विषयस्य सभ्यानामपेक्ष्यमाणत्वात् व्यङ्गो
 भवति । अत्रापि सभ्यानामपेक्ष्यमाणत्वात् प्रवृत्तयोरनयोः शास्त्ररत्न
 यथा सभ्यानामपेक्ष्यमाणत्वात् तद्विषयस्य सभ्यानामपेक्ष्यमाणत्वादिनि भावः ॥११॥

तत्र तत्र इत्यङ्गमस्तु गीपद्य ॥ ८-२२ ॥

तत्र तत्र इत्यङ्गमस्तु गीपद्य ॥ ८-२२ ॥
 तत्र तत्र इत्यङ्गमस्तु गीपद्य ॥ ८-२२ ॥
 तत्र तत्र इत्यङ्गमस्तु गीपद्य ॥ ८-२२ ॥

तत्र तत्र इत्यङ्गमस्तु गीपद्य ॥ ८-२३ ॥

तत्र तत्र इत्यङ्गमस्तु गीपद्य ॥ ८-२३ ॥
 तत्र तत्र इत्यङ्गमस्तु गीपद्य ॥ ८-२३ ॥

तत्त्वनिर्णिनीपोः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपोः, चायोपशमज्ञान-
शालिनश्च प्रतिवादिनो द्वयद्गः कदाचित् त्र्यद्गः परत्र तत्त्व-
निर्णिनीपोः केवलिनो द्वयद्ग एव वादो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

तुरीये प्रथमादीनामेवम् ॥ ८-१४ ॥

परत्र तत्त्वनिर्णिनीपो केवलिनि वादिनि सति प्रथम-
स्व-जिगीषोः चतुर्द्गो वादो भवति । स्वात्मानि तत्त्वनिर्णि-
नीपोः, परत्र तत्त्वनिर्णिनीपोः, चायोपशमज्ञानशालिनश्च
द्वयद्ग एव वादो भवति । तथाचोक्तम्—

“प्रारम्भकापेक्षतया यदेवमद्गव्यवस्था लभते प्रतिष्ठाम् ।
संचिन्त्य तस्मादद्गुमादरेण प्रत्यारभेत प्रतिमाप्रगल्भः”
इति ॥ १४ ॥

वादि—प्रतिवादि—सभ्य-सभापतयश्चत्वार्य-
ङ्गानि ॥ ८-१५ ॥

वादस्येति शेषः ॥ १५ ॥

प्रारम्भक-प्रत्यारम्भकावेव भल्ल-प्रतिमल्लन्या-
येन वादिप्रतिवादिनौ ॥ ८-१६ ॥

एतत्प्रकारेण च संस्कृतशब्दकोशस्य प्रथमस्य भागस्य
संस्कृत-शब्द-कोश-प्रस्तावना ॥ १०० ॥

संस्कृत-शब्द-कोश-प्रस्तावना ॥ १०० ॥

संस्कृत-शब्द-कोश-प्रस्तावना ॥ १०० ॥

संस्कृत-शब्द-कोश-प्रस्तावना ॥ १०० ॥

संस्कृत-शब्द-कोश-प्रस्तावना ॥ १०० ॥

मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः समान प्रमाथनक्षेपणकौलिकर्मठा ।
वादेऽत्र मल्लप्रतिमल्लनानिनां चदन्नि वादिप्रतिवादिनां युधाः
॥ १७ ॥

वादिप्रतिवादिप्रतिज्ञान्तत्त्वनदीणत्व-धारणा-
बाहुश्रुत्य-प्रतिभा-क्षान्ति-साध्यस्थैरुभया-
भिमताः सभ्याः ॥ ८-१८ ॥

नदीणत्वं-दृशलत्वं, शेषं स्पष्टम् ॥ १८ ॥

वादि-प्रतिवादिनोर्यथायोगं वादस्थानककथा-
विशेषाङ्गीकारणाऽयवाद्योत्तरवादिनिर्देशः,
साधकवाधकोक्लिगुणदोषावधारणं, यथावसरं
तत्त्वप्रकाशनेन कथाविरमणं, यथासम्भवं
सभायां कथाफलकथनं चैषां कर्माणि ॥ ८-१९ ॥

यदा वादिप्रतिवादिनौ स्वयमनङ्गीकृतपक्षप्रतिपक्षौ प्र-
वर्तन्ते तदा 'त्वया शब्दस्य नित्यत्वं साधनीयं त्वया च कथ-
ञ्चिन्नित्यत्वम्' इत्येवंरूपयोः पक्षप्रतिपक्षयोरङ्गीकारणा, 'स-
र्वानुवादेन दूष्यानुवादेन वा वक्तव्यम्' इत्येवंरूपस्य *

शेषस्याङ्गीकारणा, 'अनेन प्रथमं वक्तव्यमनेन पश्चात्' इत्य-
 अत्रादोत्तरवादिनिर्देशः, वादिप्रतिवादिभ्यामभिहितयोः सा-
 धकवाधकवचनयोर्गुणदोषावधारणं, यदा एकेन प्रतिपादि-
 तमपि तत्त्वमन्धेन नाभ्युपगम्यते, यदा वा द्वावपि तत्त्वपराङ्-
 मुखमुदीरयन्तौ न विरमतः तदा तत्त्वप्रकाशनेन तयोर्विरमणं,
 जयपराजयादिरूपं वादफलकथनं चैषां-सम्यानां कर्माणि-
 कर्तव्यानि ॥ १६ ॥

प्रज्ञाऽऽज्ञैश्चर्य-क्षमा माध्यस्थसम्पन्नः सभा-
 पातः ॥ ८-२० ॥

* * * * *

वादि-सभ्याभिहितावधारणं कलहव्यपोहा-
 दिकं चास्य कर्म ॥ ८-२१ ॥

वादिप्रतिवादिभ्यां सम्यैश्च कथितस्यावधारणं, कल-
 हनिगकरणम्, आदिना पारितोपिकथितरणादिकं चास्य-
 सभापतेः कर्म-कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

सजिगीवुकेऽस्मिन् यावत्सभ्यापेक्षं स्फूर्ता
 चक्षुष्यम् ॥ ८-२२ ॥

जिगीषुणा जिगीषुभ्यां जिगीषुभिर्वा सह वर्तत इति
सजिगीषुकेऽस्मिन् वादे, यावत् सभ्या अपेक्षन्ते स्फूर्तौ
सत्यां-प्रतिपादनात्साहे सति, तावद् वक्तव्यम् ॥ २२ ॥

उभयोस्तत्त्वनिर्णयनीपुत्रे यावत्तत्त्वनिर्णयं
यावत्स्फूर्तिं च वाच्यम् ॥ ८-२३ ॥

उभयोः—वादिप्रतिवादिनोस्तत्त्वनिर्णयनीपुत्रे यावता
तत्त्वनिर्णयो भवति तावत् स्फूर्तौ सत्यां वक्तव्यम्, अनिर्णये
वा यावत्स्फुरति तावद्वक्तव्यम् ॥ २३ ॥

छात्राणामुपकाराय रामगोपालशर्मणा ।

वसुसिन्धुभूम्यन्दे टिप्पणीयं विनिर्मिता ॥

इतिबालबोधिन्याख्यया टिप्पण्या विभूषिते श्रीवदिदेवसूरिसं-
दब्धे प्रमाणनयनत्त्वाऽऽलोके वाद-वादि-सभ्य-सभापति-
स्वरूपनिर्णायको नामाऽष्टमः परिच्छेदः ॥

श्रीप्रमाणनयनत्त्वाऽऽलोकः
समाप्तः ।

५. 'ग्रहम्' *

श्रीप्रमाणनयतत्त्वालोके पाठान्तराणि ।

मुद्रितसूत्राङ्कः । कपुस्तकपाठः ।

- १— १—अथ प्रमाणनय०
१—१७—०यथा करिकलभक-
महनिहात्मना०
२— १—
२—१६—तथाहि-न खल्वदृष्ट०
३—२५—यथा त्रिविधं०
३—३१—०असत्यनुपपत्तेरिति ।
३—३६—०प्रतिपन्नप्रतिबन्धकस्य०
३—३६—०तथैवोपपत्तेः ..
पाकस्थानम् ।
३—४६—
३—४८—०यथा जलाश्रयः ।
३—६५—कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्य
३—७७—०यश्च न परिणतिमान्०
३—७८
३—७९—

खपुस्तकपाठः ।

- प्रत्यक्षं परोक्ष च ।
तथाहि न खल्वदृष्ट०
— — —
०तथैवोपपत्तेः ... पाकस्थानम् ।
०यथा महानसे ।
कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्य०
०धूमोपलम्भादिति ।
भविष्यति वृष्टिस्तथा०

* अनुक्रममख्या (न०) २५०२, एकादशपृष्ठात्मक पुस्तक कमशकम् । अनुक्रम

सुद्धिनन्त्रात् । कपुन्नकपाठः ।

कपुन्नकपाठ ।

३—२१—० पूर्वफाल्गुन्य उत्तर-
फाल्गुनिना०

उदगुर्मुहूर्ता पूर्वफाल्गुन्य
उत्तरफाल्गुनिनामुदयोपलब्धेः०

३—२४—अत्राद्या०

० तत्त्वेषु विनिश्चय ०

३—२७—

० रोहिर्युदयात् ।

३—२८—

० पूर्वफाल्गुन्युदयात् ।

३—२९—० पूर्वफाल्गुन्युदयात् ।

० शहरानय०

३—३०—

० उत्तरभाद्रपदोद्गमा०

३—३१—

० सम्प्रगृह्णानानुपलम्भात् ।

३—३२—

४— ५— यस्य हि वचन०

० लोकोत्तरस्तीथकरादि ।

४— ७—

० विधिनिषेधाभ्या०

४—१३—

४—२१—० सप्तम ।

० चेनसि न निषेधम् ।

४—२७—

० साधारणद्रव्य०

४—४३—० स्वभावा वा०

तद् द्विधानन्तयेण०

५— ५—

० नि पाद्यत्वात् ।

६— २—

० इत्यादि ।

६—१६—

० निराहृतत्वाटनेकप्रकार ।

६—३२—० इत्यादि ।

६—४०—

६—४६—० एव चेति०

० स द्वैधा०

६—५५—

० विवादापदपुनान्०

६—५७—० वृत्तिश्च यथा०

संख्या (न) २०५०३ सप्तदशमका पुस्तक संस्करणम् । त्र० ।

Handwritten text at the top right corner, possibly a page number or date.

Handwritten text in the middle right area, possibly a signature or name.

Handwritten text at the bottom right corner, possibly a date or page number.

पाठान्तराणि ।

दुदितमृत्राङ्कः । कपुस्तकपाठः । खपुस्तकपाठः ।

- ७—३७—० इत्यादियथा ।
 ७—३६—० करिकुरङ्गशब्द-
 वदित्यादि ।
 ७—४०—
 ७—४२—
 ७—४३—० इत्यादि ।
 ७—४५—
 ७—४६—० पौद्गलिकादृष्टवांश्च ।
 ८— २—
 ८—१६—० कारेणाग्र **प्रकाशेन०
 ८—२१—० वादिप्रतिवादिसभ्या०

० क्रियाविशिष्टमर्थे० ।

० क्रियानाविशिष्टं०

शेषास्त्रय०

० विजिगीषु०

सूत्रानुक्रमणिका ।

(१८७)

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।	सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
तद्विकलं सकलं च ।	०—१६	तृतीये प्रथमादीनां०	८—१३
तद्विपतरीस्तु विकला०	४—४५	तेभ्य स्वपरव्यवसायस्य	६—०६
तद् द्विप्रकारं०	२—४	तेषामपि सप्तत्वं	४—४०
तद् द्विभेदमपि प्रमाणं०	४—४६	त्रिविधं साधनमभिधायैव	३—२५
तद्विद्विधमानन्तर्येण०	६—३	तेषु भ्रान्तमनुमानं०	६—७१
तद्विभेदं प्रत्यक्षं परोक्षं च	२—१		
तद्विभेदेन तस्य०	७—३४	“द”	
तद्यथा स्यादस्यैव०	४—१५	द्वयस्वादिकं प्रति०	७—२१
तद्दानहन् निर्दोषत्वात्०	२—२४	द्वयत्वादीन्यवान्तरं०	७—१६
तद् व्यवसायस्वभावम्०	१—७	द्वितीये तृतीयस्य	८—११
तन्निव्यामास्वाद्यमाना०	३—७०	द्वितीयो गुर्वादि०	८—७
तस्मिन्नेव प्रयोगे	६—८२	“ध”	
तस्य विषयः सामान्य०	५—१	धर्मद्वयादीनामै०	७—११
तस्य हि वचनम्	४—५	धर्मयोर्धर्मिणोश्च०	७—७
तस्य हेत्वाभासस्याः॥	३—१३	धर्माधर्माकाशकाल०	७—२०
तस्यापिसप्तविधत्व०	४—४१	धर्मिण प्रमिद्धि०	३—०९
स्यापि सप्तप्रकारत्वं०	४—४२	ध्वनि परिणतिमान्	३—७७
स्यामेव प्रतिज्ञायाम् ।	६—६१	“न”	
स्याऽवश्यशब्देन	४—३०	न खल्वदृष्टं०	२—१६
स्यैकप्रमातृतादात्म्येन०	६—८	न खल्वस्यस्वनिर्णयार्ता०	१
स्योपात्तपुत्री०	७—५७	न च क्वलादारभेन तस्य	
स्यै प्रथमादीनां०	८—१४	न च व्यग्रहितयोस्तयो०	
सो पदार्थे०	६—३३	न च शोभनेन पुत्र	

सूत्रानुक्रमणिका ।

(१८७)

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।	सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
तद्विकलं सकलं च ।	२—१६	तृतीये प्रथमादीनां०	८—१३
तद्विनरीसु विकला०	४—४५	तेभ्य स्वपरव्यवसायस्य	६—२६
तद् दिनकारं०	२— ४	तेषामपि सप्तत्वं	४—४०
तद् द्विभेदमपि प्रमाणा०	४—४६	त्रिविधं साधनमभिधायैव	३—२५
तद्द्विविधमानन्तयेरा०	६ - ३	तेषु भ्रान्तमनुमानं०	६—७५
तद्द्विभेदं प्रत्यक्षं परोक्षं च	२— १		
तद्द्विभेदेन तस्य०	७—३४	"दृ"	
तद्व्या स्यादस्यैव०	४—१५	द्रव्यत्वादिकं प्रति०	७ २१
तदानर्हत्वं निर्दोषत्वात्०	२—२४	द्रव्यत्वादीन्यवान्तरं०	७ - १६
तद् व्यवसायस्वभावनम्०	१— ७	द्वितीये तृतीयस्य	८—११
तन्निव्यामास्वाद्यमाना०	३—७०	द्वितीयो गुणादि०	८— ७
तन्निव्येव प्रयोगे	६—८२		
तस्य विषय सामान्य०	५— १	"ध"	
तस्य हि वचनम्	४— ५	धर्मद्वयादीनामै०	७—१९
तस्य हेतुनामत्प्रा०	३—१३	धर्मयोर्धर्मिलोक्ष०	७— ७
तन्मापिमतविधन्व०	४—४५	धर्माधर्माकारकाल०	७—२०
तस्यापि महत्कारत्व०	४—४२	धर्मिराः प्रसिद्धि०	३—२१
तस्मान्नेव प्रतिज्ञायाम् ।	६—६१	ध्वनिः परिणतिमान्	३—७७
तस्यैवकारत्वेन	४—३०		
तस्यैवकारत्वादायेन०	६— ८	"न"	
तस्मात्तत्पुञ्जी०	७—५७	न खल्वदृष्ट०	२—१६
तस्मिन् प्रथमादीनां०	८—१४	न खल्वस्यस्वनिर्णीतौ०	१— ५
तस्मिन् पदार्थे०	६—३३	न च कवलाहारत्वेन तस्य०	२—२७
		न च व्यवहितयोस्तयो०	३—७४
		न च हेतौरेन्द्रथानुपपत्ति०	३—३४

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।	सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
द्वकार्यानुपलब्धिः०	३-१०५	शब्दानां स्वप्रवृत्तिः०	७-४०
द्वकार्योपलब्धिः०	३-८८	शेषप्रमाणाणां०	६-५
द्वपूर्वचरोपलब्धिः०	३-६०	शेषास्तुत्रयः०	७-४५
द्वयोर्धर्मयोः०	३-१	" स "	
द्व्यपकानुपलब्धिः०	३-१०८	स एव दृढतमावस्थाः०	२-१०
द्व्यपहोपलब्धिः०	३-८७	सकलंतु सामग्रीविशेषतः०	२-२३
द्वमहचरोपः०	३-६२	संप्रहेणगोचरीः०	७-२३
द्वन्द्वभावानुपः०	३-१०७	स चतुर्धाः०	३-७८
द्वानुपलब्धिस्तुः०	३-१०३	स च द्वेषाः०	४-६
द्वोत्तरचरोपः०	३-१६	सच्चैतन्यमाः०	७-८
द्वोपलब्धिस्तुः०	३-८३	सजिगीपुकेऽस्मिन्०	३-२२
द्वोपोऽपि द्विरूपोः०	५-६	संयमाविशुद्धिः०	२-२२
द्वयमेकं सदविः०	७-१६	संशयपूर्वकत्वाः०	२-११
द्वयविपयिसक्तिः०	२-७	सत्तद्वैतं०	७-२७
द्वयैवापि दृष्टान्ताः०	६-६६	सत्येव साध्येः०	३-३१
द्वयपदात्प्रात्मकं०	४-८	सद्विधेयतमः०	६-४६
द्वयानामन्योऽन्यः०	४-२०	सद्विशेषप्रकाशः०	७-४८
द्वयनविपयाः०	७-४६	स द्वेषा निर्णीतः०	६-५५
द्वयनपायवद्ः०	७-७	स द्वेषा साधर्म्यतोः०	३-४४
द्वयानुपलब्धिः०	३-९७	सदिग्धविपयः०	६-५७
द्वयप्रहरसमयाः०	३-१८	सन्नाग्रगोचरात्०	७-४७
द्वयानोऽनेकाविकल्पः०	७-४	सवृत्त्या प्रमाणापद्धः०	६-२१
" ज "		सनर्धनमेव परं०	३-४१
द्वयपरीतानः०	३-१५	समस्त्यग्र प्रदेशेः०	४-३

(१६२)

प्रमाणनयतत्त्रालोके ।

सूत्रम् ।

सूत्राङ्क ।

सूत्रम् ।

समामतस्तु०	७— ५	स्मरणाप्रत्यभिज्ञान०
सर्वथा द्रव्यापलापी०	७— ३०	स्यादवक्रव्यमेवेति०
सर्वत्रायं ध्वनि०	४— १३	स्यादस्येव०
स विपर्ययमंगया	१— ६	स्यादस्येव नास्येव०
सव्यामसमासाभ्यां०	७— ३	स्यादन्यत्वेव स्यादवक्रव
स श्यामो मैत्रन्तनय०	६— ३६	स्यान्नास्येवसर्व०
सहचरानुपलब्धि०	३- १००	स्यान्नास्येव
सहचारिणो परस्पर०	३— ७६	स्वपरव्यवमायिज्ञानं०
साधकत्रावक०	१— १०	स्वपरव्यवसितिक्रिया०
साधर्म्येण द्रष्टान्ता०	६— ५८	स्वभावानुपलब्धि०
साध्यधर्मविकलः०	६— ५६	स्वरूपान्तरात्०
साध्यधर्मस्य०	३— ५१	स्ववचननिराकृत०
साध्यविपर्ययेणैव०	६— ५२	स्वव्यापारापेक्षिणी०
साध्यसाधन०	६— १४	स्वस्य व्यवसाय०
साध्यस्य प्रति०	३— २४	स्वाभाविकसामर्थ्य०
साध्येनाविरुद्धानां०	३— ६६	स्वाभिप्रेतात् ०
सामान्यं द्विप्रकारं०	५— ३	स्वीकृतधर्म०
सामान्यमात्रग्राही०	७— १३	हेतु प्रयोग०
सामान्यमेव विशप०	६— ८६	हेतोः साध्यधर्मि०
सांख्यवहारिकप्रत्यक्षमिव	६— २७	
स्पष्टं प्रत्यक्षम् ।	२— २	

श्रीप्रमाणनयतत्त्वालोके

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे पंक्तौ
अतम् ॥	रजतमिति ॥	११ ७	०तिमि	०मिति	५० ११
शुभं हति	०तुमर्हति	१२ ३	०धर्मसत्त	०धर्मसत्ता	५३ १
तु	नतु	१५ १६	०नाच्यन्ते,	०नोच्यन्ते,	५४ ११
प्यन्ये	०प्यन्येन	१६ १६	। नवार०	निवार०	६३ ४
। १६ ॥	।	१६ १६	०मुदयोप०	०मुद्रमोप०	६६ ५
शाल्यवहा०	शाल्यवहा०	२२ १३	प्रतिपात्तै	प्रतिपत्तौ	॥ १३
विकल्पकम्	विकल्पम्	२३ १६	०शान्ति.	शान्ति ,	६२ ७
चतुर्भेदम्	चतुर्भेदम्	२४ २	०लब्धि०	०लब्धि०	७१ ४
पृथक् पृथक्	कथञ्चिन्पृथक्	२४ १०	॥४-१०१॥	॥३-१०१॥	७५ २
शुभे	शुभावे	३६ ११	०ज्ञानमाग-	ज्ञानमाग-	
शुभमवति.	प्रादुर्भवति	३५ १५	शब्दे०	शब्दे०	७६ ६
त्रिकाली०	त्रिकाली०	३७ ३	०कर्तृकत्वात्	०कर्तृकत्वात्	७२ १३
हेतोरूपमहार	हेतोरूपमहार	४४ १०	०रपौरुपेय०	०रपौरुपेय०	७५ १४
लम्भमेदात्	लम्भमेदात्	४५ १	पदं	पदं.	८० १२
					८२ ६